

## Četvrto poglavlje

# U bojevima za oslobođenje južne Hercegovine

(oktobar 1944)

Zalegli po kamenim gredama i glavicama prostranog i visokog Leotara /1228 m/, borci 13. i 14. hercegovačke NOU brigade, koji su sa Sitničkim partizanskim odredom i Bobanskom partizanskom četom sačinjavali Južnohercegovačku operativnu NOU grupu, krajem septembra i početkom oktobra 1944. zaprečavali su i lomili svaki pokušaj neprijateljevih četničkih snaga da preko planinskog prevoja, putem koji vodi od Trebinja, prodru ka Bileći, gdje su 10. i 12. hercegovačka brigada kršile poslednji otpor nekoliko stotina okruženih četnika.

Osluškajući sve češću topovsku tutnjavu koja je dopirala iza njihovih leđa od Bileće, pred borcima se - sa ogoljelog Leotara - otvarao vidik širok unaokolo, ka prostranom Trebinjskom polju i gradu koji je s tih visina izgledao kao neveliko jato kuća zaledlo s obje strane najveće jugoslovenske ponornice Trebišnjice, kao pitoma oaza ljepote i svakog obilja, saobraćajno raskršće i odmorište otkuda se na četiri strane protežu vijugave uske trake: jedan put se gubio prema jugu - za Dubrovnik, drugi za Zupce i hercegnovsko zalede, ka zapadu željeznička pruga za Hum, a potom jedan kрак za Mostar, drugi za Dubrovnik, treći za Zeniku, odnosno, makadamski put prema Popovom polju - Ljubinju, Stocu i Mostaru, dok je ka istoku i sjeveru vodio put prema Bileći i Gacku, ispod kojeg se već od gradske bilečke kapije, dolinom Trebišnjice, protežu pruga i put ka Lastvi i Bileći. Put za Bileću peo se padinama Leotara i prelazio sedlo kod Jasena, na kojem su se izdvajale dvije dominantne tačke - Gljiva, s lijeve strane puta i, nasuprot nje, Kravica.

### *Krah kontrarevolucionarne zavjere*

Ostavljujući iza sebe gotovo potpuno oslobođenu gornju Hercegovinu, prostrano krševito i siromašno područje, borcima se činilo da će dole, kada se za koji dan sruče u tu pitominu, zateći u vrtovima i baštama, kraj drvenih dolapa za natapanje okolnih polja, makar i bez bujne ljetnje vegetacije što se prelijeva u svim nijansama zelenila, i rukama zgrabiti svu ljepotu tog živopisnog južno hercegovačkog kraja, da će živjeti životom grada u slobodi.

Pogledi su zastajali i na raspuklim utvrđenjima i utvrđama, po okolnim kamenim liticama i gredama, čiji su dominantni položaji, i glavice sa forovima, govorili o putevima mnogih osvajača i burnoj prošlosti sta-

rosjedilaca ovog kraja, kojim protiče zelena i tiha rijeka, pa je i sve ono što je vezano za njeno ime i njene obale dobrim dijelom obavijeno neprovidnim velom mučnih obraćuna i svakojakih previranja.

U centru Trebinja, pored starog grada zvanog Kastel, kojeg je izgradio Osman-paša, pritisle su svojim širinama i zidinama gradske kuće i austrougarske kasarne koje će i borci 13. hercegovačke i 2. dalmatinske proleterske brigade upoznati i zapamtiti. Naći će se na ruševinama i zdanjima, prije više vijekova zametnutog slovenskog Trebinja, gdje je nekad bila rezidencija trebinjskih gospodara, gdje se Šćepan prozvao »božjom milosti herceg od svetog Save, gospodar humski i primorski, veliki vojvoda Rusaga bosanskog i knez drinski«.

Rijetko je koji borac znao to vrijeme prošlo, pa možda ni to da se rijeka Trebišnjica, koja u širokom luku zamiče u grad, na kraju Popova polja, na svom 97. kilometru gubi u podzemlje, predavši se »zagrljaju bezdana morskoga«. Ako nisu mogli pretpostaviti da će cio mjesec oktobar ići upravo tragom Trebišnjice do njenog posljednjeg ponora, Popovim poljem i prugom prema Mostaru, da će tim prostorima svojim bombama krčiti put, veoma dobro su, već dotad, upamtili prevoj na Jassenu, utvrđenje Kravici, osam stotina metara strmog kamenjara i austrougarsku kasarnu propetu na vrh visa, koja je dominirala unaokolo i putem Trebinje - Bileća.

Odbранa Kravice ojačana je mnogim malim kamenim bunkerima i gnijezdima koje su podigli italijanski, a zatim njemački vojnici. Preuređena je i kasarna, a okolne strme strane očišćene su od velikog šiblja i kamenja, bez prikrivenih prilaza, pa je tako kasarna postala centralni bastion koji kontroliše prostrane terene. Četnici su je ojačali sa dva topa i jednim tenkom, koje su stekli u »puč-prepadu« na svoje dojučerašnje legionarske saborce na Kravici, u namjeri da se i na taj način predstave zapadnim saveznicima da su i oni ratovali protiv okupatora. Uporno su branili utvrđenu Kravicu kako bi mogli vršiti ispade prema Bileći i priskočiti u pomoć opkoljenoj »braći«. Odoljevali su svim napadima 13. hercegovačke brigade, ponavljanim više puta u posljednjih nekoliko septembarskih dana i noći.

Sprečavajući prodor četnika i Nijemaca komunikacijom od Trebinja ka Bileći (pravac od Nevesinja štitili su 11. brigada i dva bataljona 10., od Stoca dva bataljona Južnohercegovačke operativne grupe, a kontrolu oslobođenog gatačkog sreza 2. italijanska partizanska brigada divizije »Garibaldi«), 13. brigada je uspješno obezbjedivala napad 10. i 12. brigade za slamanje otpora u Bileći četničke Bilečke i dijelova Gatačke i Nevesinjske brigade. Kravicu, »stožer svih okolnih položaja«, čijim padom bi se otvorio put ka Trebinju, ipak nije mogla zauzeti.

Ocjenjujući da bi neodložno i neposredno ovladavanje Kravicom i Jovanovića baterijom (k. 650), zahtjevalo velike žrtve u ljudstvu, bez obzira na to što je neosvojena Kravica davala mogućnost protivniku da svojim ispadima neprekidno zamara borce koji su vršili stalni pritisak na to utvrđenje, što se, u stvari, i događalo do pred samu likvidaciju četničke odbrane Bileće, Štab Južnohercegovačke operativne NOU grupe je usredsredio dejstva 13. i 14. brigade na potpunu blokadu Kravice i onemogućavanje svih četničkih pokušaja da se Bileći približe preko

prostranog terena, prekrivenog gustim prorašćem i malim brojem staza kojima je ograničeno kretanje.<sup>232</sup>

Suzbijajući i lomeći četničke očajničke pokušaje da odbace 13. brigadu sa pravca Trebinje - Mosko - Bileća, ili da pošumljenim i škri povitim prostorom pored Trebišnjice zaobiđu i nju i 14. hercegovačku brigadu, ispunjena su očekivanja Štaba 29. divizije da se usklađenim dejstvima Južnohercegovačke grupe i jedinica koje su napale Bileću, izvrši njen glavni zadatak: poslije sedmodnevnih borbi, uz podršku šest brdskih topova, 10. i 12. hercegovačka brigada osloboidle su Bileću 2. oktobra. Brigade su imale 38 ranjenih i 10 pogunulih, a u borbama za grad i u neposrednom gonjenju neprijatelja zarobljeno je i ubijeno 247 četnika, zaplijenjeno 7 minobacača, 2 radio-stanice, 4 mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 4 automobila, 30000 metaka, 100 granata i drugo. Ipak, izbjegli su potpuno uništenje i zarobljavanje jer su se po grupama osuli i probili prema masivima Viduše i Sitnice, ka Nevesinjskom polju, kao i prostranim kamenjarom ka Crnoj Gori i Lastvi, a zatim ka Zupcima, na lijevoj obali Trebišnjice, južno od Trebinja, gdje su četnici gradili najjaču bazu poslije Bileće.<sup>233</sup>

Ispresijecanim kraškim terenom povlačili su se i četnici koji su na Kravici odolijevali napadima 13. brigade sve do u noć između 1. i 2. oktobra, kada su se, pošto su uništili oba topa i tenk, povukli ka Trebišnjici, Trebinjskoj površi i Zupcima. Povlačili su se gonjeni 4. bataljonom 13. brigade, koji je zauzeo selo Arslanagića Most i most na Trebišnjici, osiguravajući se i s njene lijeve strane od Trebinja, i 3. bataljonom 13. brigade, koji je u gonjenju prešao liniju Gljiva-Pogljava, obezbjeđujući pravac od Trebinja.

Prvi bataljon 13. brigade vodio je 1. oktobra svoju posljednju borbu sa organizovanim četničkim snagama, a u naredna dva dava hvatao je iz Bileće razbjjezale četnike oko sela Moska, Necvijeća i Jasena. Zarobljena su 22 četnika koji su iz vrtača, najčešće, izlazili dignutih ruku i ispoljavali želju da ostanu u partizanskim jedinicama. Bataljon je do 5. oktobra ostao u Mosku, čisteći teren od izolovanih četničkih grupica izbjeglih iz Bileće.

Brigadi se u međuvremenu priključio njen 2. bataljon, koji je bio na Hrgudu kod Stoca, i smjestio se u zaselak Podvorci u Ljubomiru osiguravajući Štab Grupe, Bolnicu i prištapske dijelove od pravca Viduše, gdje su izbjegli mnogi četnici poslije oslobođenja Bileće. Drugi bataljon 12. brigade ostao je poviše mosta na Čepelici zabavljen raštrkanim četničkim grupama. Za dva dana uhvaćeno je 12 četnika i jedan njemački vojnik. Četrnaesta brigada je bila na položajima desno od 13. brigade, na brdovitom zemljištu uzduž Leotara, iznad Trebinja.

Tako je u prvoj fazi dejstva Južnohercegovačke operativne grupe, kada je ona trebalo da se, od 20. septembra, »hitno sa glavninom baci na neprijatelja (četnike) na prostoriji južne Hercegovine, te da sadej-

<sup>232</sup> Borbena relacija Štaba Južnohercegovačke operativne NOU grupe od 1. do 31. oktobra upućena Stabu 29. divizije 9. novembra 1944; Zbornik NOR; IV/30, dok. 76.

<sup>233</sup> Zbornik NOR, IV/30, d.22. Četnički komandant Vojislav Lukačević predao se engleskoj artiljerskoj jedinici koja je tada bila u Bileći, a Englezi su ga izručili NOVJ. Pre-sudom Višeg vojnog suda JA od 9. avgusta 1945. V. Lukačević je osuđen na smrt strijeljanjem.

stvuje operacijama Primorske operativne grupe, koja će dejstvovati preko Zubaca ka Trebinju i Konavljama«, 13. hercegovačka brigada u njenom sastavu ispunila je svoj dio zadatka na najcjelishodniji način: vođeći više borbi sa četničkim jedinicama, »ukopavši« se oko četničkog uporišta na Kravici i onemogućavajući njihovu-podršku bilećkom garnizonu, znatno je doprinijela da Lukačevićeva uveliko prorijeđena i obezglavljenja vojska, s kojom je Brigada imala okršaj i u području Nevensinja sredinom septembra, ne dočeka da vidi Jadran, ni kralja Petra, a ni saveznike.

»Zajašivši« sa sjevera i sjeverozapada na četničku grupaciju, koja se našla u procjepu između legionara trebinjskog garnizona i hercegovačko-dalmatinskih brigada, 13. brigada je učestvovala u potiskivanju i onih četnika koji su se osjećali bezbjedni u austrougarskim utvrđama »izvlačeći« ih iz fortifikacija i natjerujući ih da se, gotovo izbezumljeni, otisnu bilo kuda.

U takvim ratnim specifičnim okolnostima, vjerovatno jedinstvenim ne samo na jugoslovenskom ratištu u drugom svjetskom ratu, jer svaka od tri sukobljene vojske vodila je borbu protiv, dvije druge neprijateljski raspoložene snage, propala je velika, lukava i opasna igra Vojislava Lukačevića i njegovih pokrovitelja da jednim napadom na okupatora prevede četiri hiljade četnika u savezničku vojsku, da u posljednjem trenutku izdejstvuje pomoć saveznika prilikom njihovog iskrcavanja, kako je očekivao, čime je ujedno propala posljednja četnička kontrarevolucionarna zavjera, koja je mogla prerasti u nesagledivu opasnost po novu Jugoslaviju.

»Taj neočekivani obrt bitke pokolebao je moral naših ljudi do te mere, da poslije nekoliko dana (od) one zavidne borbenosti naših biranih boraca nije ostalo ni traga«, kada je »pod tako teškim prilikama došlo do brzog povlačenja naših snaga iz Hercegovine preko Popova polja, gdje se odigrala dosta žestoka bitka između nas i komunista pri prelazu mosta«, zapisana je poruka Orfeja (vojvode Petra Baćovića) u knjizi primljenih depeša u četničkoj Vrhovnoj komandi.<sup>234</sup>

Oplakujući neuspjele pregovore sa njemačkim komandantom trebinjskog garnizona i njihov neuspjeli napad na Trebinje, kao i »podmukli udar komunista u leđa«, četničkim jedinicama, »nepromišljenost i procjenjivanje« vlastitih snaga, što su »pokušaji sporazuma u zadnjem času sa komunistima potpuno propali«, »žalosni i bolni gubitak« velikog broja četnika, »dok ih je većina ostala prepuštena svojoj zloj sudbini«, Orfej svoju muku dalje odslikava: »Da je Vlado Šegrt u svojoj pakosnoj glavi kovao planove o uništenju naših snaga u Hercegovini, sigurno ne bi ništa mračnije skovao i pogibeljnije po nas učinio. Padom morala kod vojske zacarila je i pljačka, i to do te mere da smo pored vojničkog neuspeha doživeli bednu moralnu sliku, koja nam je trag uprljala i utrla put komuniziranju južne Hercegovine«.

Poslije kraha »antifašističke« i »antiokupatorske« vojske Vojislava Lukačevića i njegove kontrarevolucionarne zavjere, oslobođenja šireg područja južne Hercegovine, jedinice Južnohercegovačke operativne

<sup>234</sup> Zbornik NOR, XII/4, d.156.

grupe, pripremajući se za drugu, ovog puta isključivo ofanzivnu etapu svojih borbi u južnoj Hercegovini - istjerivanje legionara iz Trebinja i drugih uporišta - čistili su Zavode i okolinu od četničkih grupica koje su bježale iz raznih pravaca poslije oslobođenja Bileće, uspostavljali čvrstu vezu sa 2. proleterskom (dalmatinskom) brigadom iz Primorske operativne grupe kojoj se, poslije oslobođenja Nikšića (18. septembra), stvorila šira mogućnost da svoje snage usmjeri ka okolnim garnizonima i neposrednije sadejstvuje s jedinicama 29. divizije. Zbog toga je 2. dalmatinska usmjerila glavninu svojih snaga ka Zupcima i Trebinju kako bi sadejstvovala Južnohercegovačkoj operativnoj grupi u oslobođenju Trebinja, a dva bataljona je ranije usmjerila preko šume trebinjske prema dalmatinskom pojasu Dubrovnik - Slano.

Tako su se tri brigade - 13. i 14. hercegovačka i glavnina 2. dalmatinske - neposredno okrenule prema Trebinju, u kojem je bila Komanda 369. grenadirskog puka njemačke 369. legionarske divizije sa prištapskim dijelovima i 1. bataljonom, 5. četa 1. domobranske bojne 9. posadnog zdruga, četa muslimanske milicije, tenkovska četa i divizion artiljerije. U širokom luku oko grada, pretežno prema Ljubinju, tumarali su kolaboracionisti, ostaci Trebinjskog i Nevesinjskog četničkog korpusa koje je major Lukačević reorganizovao u »Hercegovački korpus Jugoslovenske vojske u otadžbini«, kojima je NOVJ i dalje bila glavni neprijatelj.

### *Oslobodenje Trebinja*

Neočekivano, 4. oktobra oko 10 časova prije podne, u Štab 1. bataljona 2. dalmatinske brigade na lijevoj obali Trebišnjice, izbila je iz opkoljenog Trebinja grupa aktivista NOP-a koji su saopštili da je okupatora zahvatila panika i da se užurbano priprema za povlačenje ka Dubrovniku.

»Dva sata kasnije Nijemci su počeli da pale pojedine zgrade u gradu«, zapisao je Ljubo Vučković. »To je bio znak da bataljoni ne čekaju noć već da odmah napadnu na grad... U prvim popodnevnim časovima 1. bataljon je upao u grad, a 4. je zauzeo željezničku stanicu i tu se kraće vrijeme zadržao zbog toga što je most na Trebišnjici bio srušen. Nešto kasnije su, s raznih strana, u grad upali i bataljoni hercegovačkih brigada. Neprijatelja je obuzela panika. Neki su pokušavali da pobegnu na razne strane, a drugi su se povukli u kasarnu i odatle produžili da daju otpor«.<sup>235</sup>

U isto vrijeme dok su 4. oktobra dva bataljona 2. dalmatinske brigade nastojala da s lijeve strane Trebišnjice ubace u centar grada što više svojih boraca, glavnina legionarskog garnizona, s komandom 369. grenadirskog puka, prištapskim dijelovima i 1. bataljonom s ojačanjima, napustila je grad i na putu prema Dubrovniku, kod Mostača i Dražindola zapadno od Trebinja, dočekana od 4. bataljona 14. hercegovačke brigade, koju je tog jutra, 4. oktobra, uputio Štab Južnohercegovačke

<sup>235</sup> General-pukovnik Ljubo Vučković (prvi komandant 2. dalmatinske brigade): »Dalmatinski proletari«, »Narodna armija«, 1968, str.163.

operativne grupe prema Mostaćima i Zasadu da bi spriječila izvlačenje trebinjskog garnizona.

Veći dio kolone sa komandantom 369. puka pukovnikom Fišerom nesmetano je odmaršovao ka Dubrovniku, a njeno začelje vratilo se u kasarne jer su bataljoni 14. hercegovačke brigade presjekli odstupni put. U međuvremenu su dva bataljona 12. hercegovačke brigade krenula usiljenim maršem preko Arslanagića Mosta i, već oslobođene željezničke stanice Trebinje na lijevoj obali Trebišnjice ka Dužima, radi zatvaranja pravca Dubrovnik - Trebinje. Njena dva druga bataljona prebačena su preko Ljubomira i Zagore radi razbijanja četnika Vojislava Lukačevića koji su uspjeli da probiju položaje Grupe bataljona 2. proleterske (dalmatinske) brigade u Popovom polju u pravcu Ljubinja, koje su četnici zauzeli bez borbi 5. oktobra.

I upravo kada su 3. i 4. bataljon 13. brigade sa sjeverne i istočne strane Trebinja, u njegovom naselju Krš i oko kasarne na Hrupjelima, vodili 5. oktobra popodne žestoke borbe sa većim dijelom 1. bataljona 369. puka domobranima, žandarmima i mjesnom milicijom, sa onim dijelom trebinjskog garnizona koji se branio iz kasarni, dva bataljona 12. hercegovačke brigade sukobila su se u Dužima sa 400 okupatorovih vojnika (borbene grupe »Šulce«) od kojih su legionari u Trebinju očekivali pomoć radi njihovog izvlačenja iz obruča hercegovačkih brigada i dalmatinskih bataljona. Iako podržana od artiljerijskog diviziona, kolona nije mogla probiti položaje 1. i 3. bataljona 12. brigade. Do prvog sumraka vojnici grupe »Šulce« su potisnuti do linije Drijen-Ivanica, gdje je pristiglo još 150 njemačkih vojnika iz Dubrovnika. Bili su prisiljeni da tu iščekuju drugi dio trebinjske posade koja je toga dana, 5. oktobra uveče, pritisnuta bataljonima 13. hercegovačke i 2. dalmatinske, ponovo krenula kroz Dubrovačku kapiju prema Dražindolu i Dužima.

Nisu daleko odmakli. Iako je artiljerija sa Duži granatama pročešljavala i »krčila« put čelu kolone, pa i po koloni koju je vodio njemački kapetan Dajninger, trebinjsku posadu su, pored 3. bataljona 13. brigade koji ju je gonio od Dubrovačke kapije ubrzo poslije izlaska iz grada, dočekala dva bataljona 14. hercegovačke brigade kod Zasada i Mostaća. Tu su neki poginuli ili zarobljeni, tridesetak se probilo preplivavanjem Trebišnjice prema Ivanici, a manje grupe, ne nalazeći drugi izlaz, ponovo se vratile u uzavreli grad.

Te rastrojene i potpuno obezglavljene dijelove trebinjskog garnizona tukao je i 3. bataljon 13. brigade sa položaja više same Dubrovačke kapije, podno Leotara, sa zapadne strane grada, o čemu je pisao i Slobodan Bećević u listu »Bratstvo«, boračkom glasilu 3. bataljona, govoreci u članku »Na Trebinje« o usiljenom maršu i napadu na opkoljeni grad: »Neprijateljska artiljerija je počela da siplje granate na naše položaje. Oni pucaju, a mi im se smejemo. Vidim tamo jednog kako maše granati koja zviždi iznad njegove glave. Pritisak na neprijatelja je jak. On samo puca i puca, a i ne pazi gdje. Mi pucamo, ali promišljeno i razumno. Svaki metak ima svoj cilj, svaki metak pada gdje treba. U štapskom logoru vidimo da zabuna sve više raste...<sup>236</sup>

<sup>236</sup> »Bratstvo«, list 3. bataljona 13. brigade, br.2, Institut za savremenu istoriju, Beograd, N 615.

Razbijeni neprijateljevi dijelovi ostali su blokirani u kasarni na Hrupjelima, a njegova komora, oko 30 kola natovarenih ratnim materijalom, ostala je usred grada na ulici između bataljona 2. dalmatinske i 13. hercegovačke.

Borci triju četa 4. bataljona, čija je jedna četa ostala na Kravici, iz »Ciganskog krša« i kuća u samoj varoši u noći između 5. i 6. oktobra, uz borbeno sadejstvo sa 2. dalmatinском brigadom i 3. bataljonom 13. brigade, sabili su u kasarne potpuno razbijenog, rastrojenog i zaplašenog neprijatelja, pogotovo kada su se sutradan, 6. oktobra, sručile u grad i dvije čete 1. bataljona 13. brigade, čija je jedna četa zamijenila četu 4. bataljona na Kravici, koja se zatim priključila svom bataljonu.

Grad je već bio oslobođen, izuzev kasarne 24. puka na Hrupjelima, pred čijim su debelim zidinama i njihovim uskim otvorima za oružje bombaši bili nemoćni.

### *Komandiri Borisa Čorlija i Danilo Vukoje*

Drugu četu 4. bataljona, koja je prva upala u »Krš«, vodili su komandir Branko Milićević i njegov zamjenik Boriša Čorlija, koji nije dočekao kraj rata, politički komesar čete i ujedno sekretar partijske celije Andelko Belović koji nije imao zamjenika, i politički komesar bataljona Stevo Mićević. Zalegli jedan pored drugog u kamenjaru, iza zidina gradskih kuća i ograda, gadajući u razne procjepe i puškarnice kasarne, borci čete i njihovi komandiri bili su u novim iskušenjima. Smireno su gađali i čekali dalji rasplet događaja.

Komandir 2. voda Danilo Vukoje i vodni politički delegat Rade Vuković su, koji dan ranije u borbi s četnicima, u selu Dubočani bili opkoljeni sa svojim borcima na isturenjo kamenoj čuki. Nisu se povukli kako je naređeno, jer su smatrali da im prirodni zakloni omogućavaju da se mogu oduprijeti i desetostruku nadmoćnjem neprijatelju. Žestoki tutanj i dim sa kamenog uzvišenja oko kojeg se vodila borba, privukli su pažnju boraca u odstupanju i, druga dva četna voda, sa članovima štaba bataljona zastala su i kontra-napadom rastjerala četnike koji su 2. vod držali u okruženju.

»Kolektivno smo odlučili: nema povlačenja!«, odgovorio je delegat voda Rade Vuković komesaru čete Andelku Beloviću kad je komesar istrcao navrh čuke, oko koje je ležalo nekoliko poginulih četnika. Tako je rekao mostarski skojevac Rade, jedini preostali član porodice Gojka Vukovića, koji je od Vukovarskog kongresa KPJ 1920. do svoje smrti 1934. godine bio član Centralnog komiteta KPJ, učesnik VI kongresa Kominterne 1928. čija su dva sina, žena i kćerka već bili poginuli u borbi protiv okupatora. Sve to nije pokolebalo skojevca Radeta da u svom bataljonu bude jedan od najhrabrijih, potvrđujući to i otporom u okruženju. Među četnicima, zarobljenim u borbi oko uzvišenja, bilo je i zločinaca, koji su strijeljani. Ranjeni mladić, kada ga je četna bolničarka Malina Sarenac previla, promrsio je da ima brata i sestru u partizanima, da je on prisilno mobilisan i poveden na doček kralja Petra. Rukovodilac OZN-e u 13. brigadi Vukota Milošević ubrzo je potvrdio da mladić govori istinu. Zarobljena je i djevojka komandanta četničkog ba-

taljona koja je, zapitana kako je mogla tako nesmotreno i brzopletno zavoljeti zlocinca, odgovorila: »On nije zločinac! Pobjeda će biti naša«. Odgovorila joj je bolničarka Raska Elezović: »Otriježnićeš se! Još imaš vremena da progledaš i zajedno sa nama ratuješ«. Djevojka je i dalje ostala zagledana u svog bradonju.

Pred borcima takvog kova ispriječila se veoma nepristupačna austrougarska kasarna propeta iznad grada, okružena kamenjarom, koju su mogli da uzdrmaju i načnu samo topovske granate ili avionske bombe.

»Razdanilo se, ali ne možemo ni korak naprijed«, prisjećao se tog oktobarskog jutra politički komesar 2. čete 4. bataljona Andelko Belović. »Gledam, uz skojevce Radeta Vukovića i Danila Vukoja, zalegli su Obren Glogovac, tridesetdvogodišnji seljak i delegat voda, rodom iz nedalekog sela Moska, koji se nikada neće vratiti kući i porodici, komandir odeljenja Andelko Vukoje, tri puškomitralsca i omladinca - Vaso Milošević, rođen u bilećkoj Mekoj Grudi, Marijan Kevo, 28-godišnji Hrvat iz Dubrava, i Dalmatinac, čije ime niko ne upamtiti. Njih trojica, samo sat-dva kasnije, poginuće pred našim očima. Gledam i mislim: zar se, zaista, može naprijed bez tutnja topovskih granata?«

Šezdeset boraca naše čete spremi se, ipak, za skok naprijed. Napadamo bunker blizu kasarne, zasipamo ga vatrom i skokovima grabimo krševitom padinom. Komandir 2. voda Danilo Vukoje koristi se ljestvama. Negdje ih je našao, prislanja ih na bunker i sa dvojicom drugova penje se ljestvama i upada u bunker, odakle se posada pravoremeno povukla u kasarnu. Pošto je Danilo ostao u bunkeru, ubacili smo ljestve sa spoljne strane u unutrašnjost bunkera, ali baš tada nam, pored bunkera, pogibe puškomitraljezac Vaso Milošević, član KPJ. U tom nam stiže kurir Štaba Brigade Nedeljko Tabaković, omladinac iz sela Miruša kod Bileće, pa i on, zajedno s nama, tog popodneva, kada je iz groblja počeo da tuče naš top u zidine kasarne, upada u kasarnu, gdje nas zasuše meci. I tu, u dvorištu kasarne, poginuše nam Nedeljko Tabaković i dva puškomitralsca, Kevo i Dalmatinac«.

Uzalud je bilo i bezumno junaštvo koje je pored zidina kasarne ispoljio i zamjenik komandira 2. čete 4. bataljona, Boriša Čorlija, čiji je mladi brat Vasilij poginuo dva mjeseca ranije kao komandir voda u 4. bataljonu, a on, Boriša, od tada do Trebinja i dalje, podsticao svojim ličnim primjerom i vodio borce u više borbenih podvigova. Cijela četa gledala je kako Boriša, zasut ručnim bombama na Jasenu, skida iz svog zaklona, preciznim nišanjenjem, jednog po jednog četnika koji su pokušavali da se probiju ka Bileći. Njegov komandant bataljona Milan Bjeogrlić znao je da je Boriša kao vojnik Jugoslovenske vojske poslužio piscu i ilustratoru da upravo njegov lik, besprekornog i stasitog vojnika, uzmu za ilustraciju udžbenika »Pravilo gađanja«. To Borišino vrijeme potisnuto je novim događajima, iskušenjima i podvizima. Dva dana uoči usiljenog marša prema Trebinju, Boriša je u selu Necvijeću, pritisnut kisom koja je mlazevima sipala, istjerao iz škripta četnika izuzetno duge brade i kose, opasana radenicima, a zatim ga, tjerajući, pokušao da zarozi. Vidjevši da ne može uteći, četnik se naglo okrenuo, kleknuo i sa desetak metara nanišao i opalio na Borišu. Zakasnio je za dijelić sekunde. Boriša se hitro bacio na zemlju i četnika oborio jednim met-

kom. Ali, to što je učinio u Trebinju, činilo se da je prevazišlo očekivanja i njegovih najbližih suboraca.

»Sa Borišom sam ratovao punе tri godine, bio sam njegov zamjenik komandira čete više od godinu dana, ali sve do zauzimanja Trebinja nisam vjerovao svojim očima da čovjek može biti tako dobar borac«, sjećа se Rade Čorlija,<sup>237</sup> koji je sa drugim borcima čete posmatrao kako komandir Boriša, noseći merdevine na ledima, prilazi u sumrak toga dana debelim zidinama kasarne na Hrupjelima, čiji su prozori bili zaprečeni ciglama i vrećama pjeska, a uske puškarnice gotovo nepristupačne da se kroz njih ubaci bomba u kasarnu. Praćen rafalima i mječima svojih puškomitralsjaca i boraca, Boriša je prešao gotovo stotinu metara brisanog prostora.

»Pošto je Boriša došao pod prozor kasarne i prislonio merdevine i video da su kratke da bi se popeo do ispod puškarnice, vratio se do naših položaja u kršu i odmah poslao borca da mu u obližnjim kućama nađe još jedne merdevine«, sjećа se Rade, začuđen gledajući kako Boriša konopcem i žicom nadovezuje i učvršćuje merdevine i ponovo, sam, kreće ka kasarni.

Četa je vatrom »zaslijepila« procjepe kasarne na dijelu gdje je komandir prislonio merdevine penjući se prema prozoru, strahujući da li će svojim plotunima presudno pomoći svome komandiru. Četa je gadalala i strahovala. I upravo kada je zamahnuo rukom da u sićušni otvor ubaci bombu, njemački vojnik promolio je glavu i kratkim rafalom pokušao da pogodi i obori neobičnog partizana. Pogodio je samo Borišinu šajkaču. Ostalo je na njoj sedam rupa, valjda i zbog toga što mu je šajkača »zahvatila« samo dio njegove bujne kose, a ponajviše, ipak, što su borići uraganskom vatrom štitili svoga komandira, koji se strmoglazio niz merdevine i u obližnjoj vrtači dočekao prvi sumrak i povratak među svoje borce.

»Vijest je krenula dalje... «

Sutradan, 6. oktobra poslije podne, sa tridesetak granata koje je ispaljivao top iz gradskog groblja, otvorena su dva velika »rascvjetala« prolaza na jednom dijelu žandarmerijske kasarne na Hrupjelima, kroz koja su, praćeni mitraljeskim rafalima i minobacačkim minama koje su padale unutar prostranog kasarnskog dvorišta, upadali su borići 1. bataljona.

Sa posljednjeg sprata gimnazije, velike zgrade smještene unutar zidina Kaštela u centru grada, partijski rukovodilac čete Milan Knežević i vodnik pratećeg voda 1. bataljona Džanko Nuhić, nepogriješivi strijelac bazuke (»ručnog topa«) sa tridesetak boraca gađali su preko gradskih kuća u njemačke vojнике i domobrane u kućama oko kasarne u centru grada, ispaljivali su rafale i mine radosno podvriskujući ali i u tišini isčekujući uzvratne rafale i minobacačke mine.

Borići su po hodnicima i u sobama triju velikih kasarni hvatali izbezumljene njemačke vojниke, legionare i milicionere, među kojima je bilo i više vojnika zanatlija starijih godišta, a i onih koji su se borili kod

<sup>237</sup> Rade Čorlija, oficir JNA u penziji, živi u Beogradu.

Staljingradu. Tako su borci, pošto su prethodno bacili bombu u prostranu krojačku radionicu, izvukli iz gomile starih šinjela njemačkog podoficira.

U drugom dijelu kasarne na Hrupjelima komandant 4. bataljona Milan Bjelogrlić otvorio je vrata zatvora u kojem su zatvorenici, bez oglašavanja, osluškivali tutnjavu i iščekivali šta će se dalje dogoditi. Oni nisu znali šta se oko njih dešava, ko napada i ko je upao u grad, kasarnu, zbumjeni vijestima da su nekoliko dana ranije i četnici napali na Trebinje.

Bježeći kamenjarom preko Hrupjela, legionarski kaplar natrčao je na kurira pri Stabu Brigade i tako su, njih dvojica, stigli u 1. bataljon, gdje je komandir istresao ranac prepun ženskog rublja. Ispala je i kožna tašna s priborom za šminkanje, koju je dobila omladinka Jovanka Ćurić, saradnik NOP-a i suborac u oslobođanju svoga grada.

Na ulicama oslobođenog Trebinja našli su se borci 2. dalmatinske proleterske brigade i hercegovačkih brigada koji su u borbama ubili 157 neprijateljevih vojnika i oko 400 zarobili, zaplijenili 11 mitraljeza, 481 pušku, 2 bacača, 30 pištolja i drugu ratnu opremu i municiju. I ovog puta brigade su imale male gubitke: 2. dalmatinska 10 ranjenih i 4 poginula borca (zamjenika komandira čete i tri vodnika), 14. hercegovačka brigada 2 mrtva, a 13. brigada, pored ranjenih, 4 poginula.<sup>238</sup>

<sup>238</sup> U Zborniku NOR-a, tom IV, knj. 30, dok. 76. u relaciji Štaba južnohercegovačke operativne grupe od 9. novembra 1944. godine piše i o vremenu oslobođenja Trebinja »... Otpor je potrajan do oko 15 časova 6. oktobra, kada je konačno skrešen prethodnom artiljerijskom pripremom naših topova iz neposredne blizine, a potom je kasarna uzeta na juriš«.

U knjizi Danila Komnenovića i Muharema Kresa »29. hercegovačka divizija«, na str. 350, takođe piše: »U borbi za oslobođenje Trebinja ubijeno je ili zarobljeno oko 350 legionara i 80 domobrana. Zaplijenjena su 4 topa 75 mm, 800 pušaka, 9 kamiona sa tovarom, 50 artiljerijskih grla, 2 radio-stанице, 3 motocikla, 30 puškomitraljeza, 2 minobacača, 2 mašinke, 200 ručnih bombi, 30000 metaka, 2 kamiona minobacačke municije, 10 telefona, 2 lokomotive, 1 oklopni vagon i druga brojna oprema i intendantska sredstva. Ovde nije uračunat nepoznat pljen dva bataljona 2. dalmatinske brigade«.

U istoj knjizi, na str. 349. i 350. piše da su već 4. oktobra dalmatinski i hercegovački bataljoni vodili borbe u centru grada, da je grad, u stvari, već bio oslobođen, da se neprijatelj zadržao u kasarni »do večeri narednog dana«, tj. da je »Trebinje 6. oktobra osvanulo konačno u slobodi«.

U zapovijesti Štaba 29. divizije od 9. oktobra 1944. štabovima potčinjenih jedinica (Zbornik NOR, IV/30, dok. 32) piše: »Na dan 5. oktobra t. g. u 18 časova jedinice Južnohercegovačke NOU grupe, potpomognute dijelom jedinicama XII hercegovačke NOU brigade, na juriš su oslobođile grad Trebinje. Zarobljeno je 150 Švaba i 80 domobrana. Domobrani su dati II dalmatinskoj proleterskoj brigadi radi rasporeda«. U fusnoti redakcija Zbornika je zapisala: »Toga dana (5. oktobra, prim. M. S.) je bio zauzet veći dio Trebinja. Grad je potpuno oslobođen 6. oktobra. Prema operacijskom dnevniku 2. proleterske (dalmatinske) brigade njene jedinice (1. i 4. bataljon) prodrije su u grad 4/5. oktobra 1944.«

Gradani Trebinja proslavljaju 4. oktobar 1944. kao dan svoga oslobođenja. Iz svega zabilježenog i upamćenog razumljivo je što se prvi susret gradana i boraca NOVJ usred grada, 4. oktobra, označava i kao dan njegovog oslobođenja, ali je isto tako neophodno znati i činjenice zabilježene u vrijeme rata, tj. da je grad konačno oslobođen dva dana kasnije, 6. oktobra.

S obzirom na to da su jedinice koje su učestvovali u oslobođenju Trebinja različito ili nepotpuno, pojedinačno, iznosile podatke o poginulim i zarobljenim neprijateljevim vojnicima, o plijenu, nije neobično što su u izveštajima i u zbirnim podacima uočljive znatne razlike. Autor ove monografije opredijelio se za objašnjenja redakcije Zbornika.

Oslobodenjem grada poremećeni su mnogi planovi njemačke komande, upravo u vrijeme kada je »rejon Trebinja dobio povećani značaj, pošto je trebalo da jedinice Grupe armija »E« (XXI AK), koje su se povlačile, u njemu i oko Mostara uspostave odbrambeni front; ali pošto ga više nije bilo moguće ponovo osloboditi, marš-ruta XXI AK morala je da bude izabrana preko crnogorskih planina«, zapisao je Persi Ernst Šram.<sup>239</sup>

Demoralisani i rastrojeni četnički bataljoni su se tako užurbano povlačili preko Popova polja ka sjeverozapadnoj Hercegovini da ih bataljoni Južnohercegovačke operativne grupe, nakon oslobođenja Trebinja, nisu mogle sustići, sem 2. bataljona 14. brigade koji je vodio borbu sa njima u Radošima kod Stoca. Trinaestoj brigadi je ostalo samo toliko da zaostale pokupi, kao što su 7. oktobra zarobili osam četnika, tri italijanska i tri njemačka vojnika, da 8. oktobra izvadi bačeno oružje, a iz čatrnje minobacač.

»Naš bataljon zarobio je 30 legionara iz 'vražije' divizije. Većinom Hrvati iz Zagorja. Svi su pristali da stupe u naše redove. Sada pored bivših domobrana i četnika, imamo u Mostarskom bataljonu i legionara. Zaplijenjena su 4 sarca<sup>240</sup> i više pušaka«, zapisano je u hronologiji, borbenog puta 1. bataljona čiji su se borci odmarali u gradu do 11. oktobra, kada je bataljon krenuo ka Popovom polju.

Mnoge četnike nije trebalo ni goniti. Kada su komesar čete Andelko Belović i njegov pomoćnik Jefto Kašković u selu Dubočanima govorili seljacima zbog čega se vrši mobilizacija novih boraca, stiglo je na izbor 40 četnika koje je vodio njihov komandir Dušan Janković. Predali su se, a njih 30 je krenulo u mobilizacioni centar.

Putem ka Popovom polju kretali su se od Trebinja, 11. i 12. oktobra, Štab 13. brigade i njena tri bataljona (2. bataljon je rasporen u gradu i na prostoriji Trebinje - Jasen) radi pregrupisavanja snaga uoči nove akcije na neprijateljeva uporišta uzduž željezničke pruge Dubrovnik - Gabela - Mostar.

Poslije oslobođenja Trebinja Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. brigada) orijentisana je na front Nevesinje-Popovo polje, a li. brigada i Italijanska partizanska brigada štitile su oslobođenu teritoriju na frontu Tjentište-Ulog-Nevesinje. Glavnina 2. dalmatinske (tri bataljona), kao lijevi susjed 29. divizije, nadirala je prema Konavlima i Boki. Njena dva bataljona i dalje su ostala na ranijem zadatku i oni će neposredno sarađivati sa jedinicama 13. brigade u napadima za uništenje neprijateljskih posada u Zavali i Orahovom Dolu.

*Kako prevaspitati bivše četnike, legionare, domobrane,  
„zelenokadrovcе“?*

U Trebinju, gdje je održan veliki narodni zbor onog dana kada je 13. brigada krenula na svoj novi borbeni zadatak prema Popovom polju, narod je mogao da odmjeri ne samo borbena, već i moralna svoj-

<sup>239</sup> Zbornik NOR, IV/30, str. 457 (fusnota 22), gdje takođe piše: »Dvadeset prvi brdski armijski korpus je tek 14. novembra 1944. otočeo napade u cilju otvaranja komunikacija koje od Kotora i preko Nikšića izvode prema Trebinju. Međutim, zbog uspješnog otpora jedinica 2. korpusa NOVJ, ti napadi su obustavljeni 23. novembra 1944. pa su jedinice njemačkog korpusa orijentisane na pravac Podgorica - Andrijevica - Berane - Pljevlja«.

stva boraca udarnih brigada, njihovu čvrstu disciplinu i odnos prema narodu.

»Mada je riječ o događaju čiji je motiv bio gotovo dječački i ljudski razumljiv, baš to, ta sitnica, povukla je kaznu čitavom bataljonu«, prisjećao se tih dana Sveti Kovačević, politički komesar 3. bataljona 13. brigade. »Jedan naš borac, ušao je u kuću i naišao na dječja kolica. Sjeo je u njih, zaželio je kao dječak da se provoza. U tom momentu naišao je član Politodjela Divizije, video je omladinca u kolicima, vijest je krenula dalje i, ukratko, zbog toga postupka, uzimanje dječijih kolica, čitav bataljon je kažnjen. Umjesto odmora, jer bili smo u brigadnoj rezervi, kolicā su nas već te noći odvela dalje u borbu. I ta kazna ilustruje jednu drugu borbu koju smo vodili - u svakom gradu i selu su bili naši ljudi i morao se njegovati odnos prema stanovništvu.«

Za nekoliko dana odmora i pročišćavanja terena oko Trebinja, 13. brigada i organi Komande II područja Vojne oblasti 29. divizije mobilisali su u trebinjskom srežu za hercegovačke brigade 294 boraca, a za razna obezbeđenja 126 boraca, pa su i bataljoni 13. brigade znatno ojačani ušli u nove borbe. Štab 2. bataljona i njegove dvije čete ostali su u Hrupjelima, a jedna četa u Jassenu, osiguravajući put Trebinje - Bileća. U gradu su ostali i borci Omladinske čete Brigade, obučeni u nove za njih posebno skrojene uniforme, bolnica sa nepokretnim ranjenicima, dio bojne komore i intendantura.<sup>240</sup>

Ubrzo su uhvaćeni organizatori četničkog pokreta u tom kraju dr Todor Perović i Dušan Ristić. Nastalo je rasulo i spoznaja u sredinama pod četničkim uticajem u besciljnost dalnjeg djelovanja pod četničkom zastavom. Čak su i najizrazitiji četnici izgubili perspektivu u četničku organizaciju, pa se 14. oktobra prijavio Komandi mesta Trebinje i poznati četnik Vaso Ukropina.<sup>241</sup>

Dolazak novih boraca u bataljone, među kojima su se našli i zarobljeni legionari, bivši četnici i domobrani kojima je pružena mogućnost da u posljednjim borbama za oslobođenje Hercegovine i drugih krajeva zemlje ispolje svoje patriotske osobine, odlučnost i usmjerenošću ka zajedničkom življenu u novoj federalnoj Jugoslaviji, podstaklo je političkog komesara Brigade Envera Čemalovića da u oslobođenom Trebinju 10. oktobra napiše izvještaj političkom komesaru Južnohercegovačke operativne grupe, izlažući osnovna obilježja svakog bataljona, moralna i borbena svojstva boraca, okupljenih gotovo iz svih krajeva zemlje.<sup>242</sup>

Prvi bataljon se od osnivanja Brigade do tih dana, po svom sastavu i starosti boraca potpuno izmijenio, jer je većina starih boraca prešla u razna rukovodstva i jedinice u koje su se uzimali najodaniji borci (u OZN-u, Prateći bataljon, Operativnu grupu itd.), a to što je ostalo od starih boraca, njih 30, sačinjavalo je rukovodstvo bataljona. Od ukupno 180 boraca u bataljonu, samo pojedinci su imali više od 24 godine, pogotovo što su čete bile obnovljene sa stotinu novih boraca. Posljednji gubici (7 mrtvih i 10 ranjenih) »nisu imali nekih vidnijih tragova«, a

<sup>240</sup> Operacijski dnevnik 13. hercegovačke brigade, VII, k.1 152/11, f.5 dok. 2.

<sup>241</sup> Izvještaj Komande II područja od 16. oktobra 1944, VII ANOP, k.1718, f.7, dok. 12.

<sup>242</sup> Izvještaj političkog komesara 13. brigade od 10. oktobra 1944, VII, k.1 152/1, f.10, dok. 7.

dobro se razvijala i »linija bratstva unutar samog bataljona«, s obzirom na njegov sastav da ima »podjednak broj Srba, Hrvata i Muslimana«, to jest nisu se zapažala »grupisanja bilo Srba, Hrvata i Muslimana već se postepeno stapaju u jednu cjelinu«.

Borci ovog bataljona slušali su predavanja o postanku zemlje i čovjeka, o razvoju društva, pisali članke za džepne novine, zabrinuti i prvim mrazevima, jer »šinjela u bataljonu tako reći nema«, a pojedinci nisu imali ni opanke.

Borci 2. bataljona, njih 150, koji su se desetak dana ranije priključili Brigadi, nenavikli na otvorenu kritiku i na partizanski nepisani zakon da se i za jednu samovoljno ubranu smokvu može i glava izgubiti, da se odnos prema narodu i djevojakama odmjerava »kroz igiene uši«, doživjeli su prva iskušenja, a njih 25 dezertiralo je prilikom pokreta od Stoca za Ljubomir. Bili su snažno okrenuti svojim kućama, ogradama i visovima.

Ako se za borce 1. i 2. bataljona moglo reći da su iz svih nacionalnih i socijalnih sredina, sa više gradskog i školovanog starješinskog kadra, među kojima je bilo i više djevojaka, za 3. bataljon, izuzev nekoliko drugova, znalo se da je »isključivo seljački bataljon, kako ga je i komesar označio, da među 180 boraca ima i 35 bivših vojnika »vražije« divizije, da u četama ima i onih koji ponekad krišom zavuku ruku u seoska sirotinjska dobra, kao u selu Zasadu, da »prihvatanje novih boraca od strane starijih ne zadovoljava«, ali da Bataljon, zbog svog visokog borbenog morala i vještine ratovanja »ulazi u red najboljih bataljona u brigadi«, da je to brigadni »najizdržljiviji« bataljon.

U 4. bataljonu, u kome je ostalo manje od četvrte starih boraca, stalno političko angažovanje komunista uslovilo je da je »linija bratstva u bataljonu savladana, a i sam sastav je takav da ima podjednako boraca svih bosansko-hercegovačkih nacionalnosti«, pri čemu je »komesar bataljona najmlađi komesar, ali ponajbolji radiša«.

Ljekari Italijani u brigadnoj bolnici, koji su bili »vrlo pažljivi prema ranjenicima«, i dječaci Omladinske čete, koji su »vrlo brzo primili ono što ne valja od starijih boraca, kao psovku i slično«, i svi drugi oko Štaba Brigade, njih 110, intendanti i ekonomi, kuriri, izviđači i telefonisti, činili su sastavni dio brigadnog kolektiva, dobro naoružanog ali slabo obuvenog i obučenog, posebno »vražijaci« koji su zarobljeni od drugih brigada, jer su bili »presvučeni i prava su golotinja«.

Odmor u Trebinju i kratki marševski zastanci označeni su i potpunim saznanjima boraca o Odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, o sporazumu Tito - Šubašić, o osobenostima i porukama naroda Jugoslavije i Bosne i Hercegovine u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, kako su ih vidjeli Josip Broz Tito i Avdo Humo, o neposrednim zadacima bataljona, koji su 12. oktobra bili već podaleko od Trebinja, na prostoriji Bobana, u neposrednom kontaktu sa bataljom 2. dalmatinske proleterske brigade, Bobanskom partizanskom četom i Komandom grada Dubrovnika.

O tome da li je 125 skojevaca, koliko ih je bilo u 18 aktiva, ispoljavalo dovoljno strpljivosti u svakodnevnim kontaktima sa 249 neobuhvaćenih omladinaca, zašto je »organizacija Skoja u odnosu na broj neo-

buhvačenih mala«, objašnjavao je sekretar Brigadnog komiteta Skoja Lutvo Džubur u izveštaju koji je 11. oktobra poslao Oblasnom komitetu Skoja. Vjerovao je da je ta »pojava razumljiva zato što je tek prije kratkog vremena nastao priliv novih boraca u naše bataljone«, da »među novomobilisanim ima najveći broj bivših njemačkih (legionarskih) vojnika ili četnika, te i to ometa brzo omasovljavanje«. Ali i pored toga što novi borci, dolazeći iz neprijateljskih redova, posjeduju i loše osobine koje su se negativno odražavale na život u četama, skojevska organizacija, u nekim bataljonima već »potpuno izmijenjena i podmlaćena«, ipak je uspješno savlađivati mnoge nevolje i »trudila se da očuva tradiciju jedinica, kao i da prevaspitava nove borce«.<sup>243</sup>

Angažovanost Skoja u bataljonima ogledala se i u tome što je organizacija 1. bataljona dala za kratko vrijeme četiri komesara četa i sekretara bataljonskog komiteta, više političkih delegata i sekretara skojevskih aktiva, zatim u nastojanjima skojevaca 2. bataljona »koji su sve doskoro stajali po strani naše borbe«, da bratske odnose koji vladaju između Srba i Muslimana razviju i oplemene i prema Hrvatima, ne samo u bataljonu, kao i u tome što su mnogi skojevcii 3. i 4. bataljona postali politički delegati ili komandiri vodova, a neki članovi komandi četa, svi zajedno bombaši koje je neprijatelj u svojim bunkerima veoma dobro odmjerio.

Svaka »nenormalnost« i stranputica u životu 3. bataljona otklanjana je ili suzbijana političkim djelovanjem komunista i skojevaca, ubjedljivim činjenicama i strpljivim objašnjavanjem. Tako je i politički komesar bataljona Sveti Kovačević, među komandama poznat i kao »Uča«, sazvao konferenciju svih boraca bataljona, kada je trebinjski srednjoškolac Vahdet Resulbegović<sup>245</sup> rekao političkom komesaru kako ga često oslovjavaju sa »Turčine«, da to on naprsto ne može da prihvati, čak ni kao »nadimak« ili šalu, uvjeren da to proizlazi iz neznanja i prevaziđenih opterećenosti onih koji su stigli iz četničkih ili ustaških sredina, gdje se tvrdilo da Muslimani nisu to što su oni sami, mahom, osjećali, već da su Srbi ili Hrvati, ili nešto treće, neodređeno, možda baš Turci.<sup>245</sup>

<sup>243</sup> Zbornik NOR, IX/7, dok. 53.

<sup>244</sup> Dr Vahdet Resulbegović je kraj rata dočekao kao član Propagandnog odsjeka 13. hercegovačke brigade. Živi u Trebinju.

<sup>245</sup> U kontekstu razmatranja izvjesnih zabluda o istorijskim uslovnostima u razvitku pojedinih naroda i narodnosti, radi aktuelnosti teme i u našem vremenu, vrijedno je navesti i citat iz članka akademika dr Asima Pece »Ne pita se ko se kako krsti«, koji je objavljen u »Borbici« 22-23. decembra 1984, str. 2. Objašnjavajući da su »naši preci bili, svi, pagani«, da su religijska učenja dolazila sa strane i da se prihvatanjem religije, ipak, nije prihvatalo i nacionalno ime, deslovenizacija i promjena jezika, dr A. Peco dalje piše: »Prihvatanjem ove ili one vjere, dakle, nije se napuštao jedno od bitnih obilježja narodnosne pripadnosti - nije se napuštao jezik slovenski. Sve to govori da je u našem slučaju jedino ispravno za sve navedene termine upotrebljavati termin *islamizacija*. U prilog ovoga mišljenja išao bi i jedan čisto lingvistički momenat. Iz tvorbe riječi u našem jeziku znamo da glagoli izvedeni prefiksom *po* - znače 'učiniti onim što znači reč u osnovi prostoga glagola (M. Stevanović: *Savremeni srpskohrvatski jezik*, Naučno delo, Beograd, 1964, str. 460). Prema tome glagol *pohajdući* se znači: *postati hajduk*. Idući tom stazom dolazimo do saznanja da *poturčiti* se znači - *postati Turčin*. Pošto u našim krajevima islamizacija nije za sobom povlačila i deslovenizaciju, nemaju opravdanja, ni lingvističkog ni istorijskog, termini kao poturica, poturčenjak i poturčiti se, kada su u pitanju siri narodni slojevi (pojedinci su i ovdje pojedinci), isto onako kao što ne bi imalo opravdanja mišljenje da prihvatanje pravoslavne vjere znači pogričivanje ili katoličke vjere znači poromanjivanje. U svim ovim slučajevima riječ je samo o prihvatanju posebnih religioznih učenja, a ne i o odnarodavanju«.

Bataljonska konferencija razvila se u veliki čas nacionalne istorije, u zanimljiv pohod u prošlost naših naroda od dolaska Slovena na Balkan do dolaska i odlaska Turaka, o nacionalnim i drugim osobenostima slovenskih i drugih naroda, među njima i o nekim specifičnostima bosanko-hercegovačkih Muslimana. Govorilo se o obilježjima koja su samo njihova, o ustancima u istočnoj Hercegovini, o tome kako je jedino KPJ pod jednu zastavu okupila sve što je napredno iz svih nacionalnih sredina, o mogućnostima svakog borca. Zato se i vodila borba da može svaki borac slobodno iskazati sva svoja osjećanja i obilježja, među njima su Muslimani, pogotovo što su u Bosni i Hercegovini dje-lovale i muslimanske partizanske čete, bataljoni i brigade, kao što je u stolačkom kraju maja 1942. godine djelovala i 2. muslimanska četa »Mustafa Golubić«. I kao što su najmudriji ljudi Hercegovine u drugoj polovini 19. vijeka nastojali da pod jednu zastavu u borbi protiv Turske i Austro-Ugarske okupe Srbe, Hrvate i Muslimane, tako su i u Srbiji, Makedoniji i u drugim krajevima zemlje Muslimani pozivani da se bore zajedno sa svojom braćom Srbima, Makedoncima i drugim narodima. Borci su u tim jugoslovenskim sličnostima i različitostima, onim najosnovnijim, saznavali slušajući kraća politička i obrazovna predavanja, čitajući partizansku literaturu, iako veoma oskudnu, a pojedini daci i studenti kazivali su i konkretne primjere međusobne usklađenosti i solidarnosti naroda Jugoslavije, posebno u narodnim bunama i ustancima.<sup>246</sup>

### *Napad na neprijateljeva uporišta u Zavali, Čvaljini, Ravnom i Orahovom Dolu*

Poražavanje i protjerivanje četnika i ustaško-domobranksih formacija iz bezmalo cijele istočne Hercegovine, sloboda manevra glavnih snaga 369. legionarske divizije, koja je branila južnu Dalmaciju i na nju naslonjenu istočnu Hercegovinu, bila je svedena na putnu priobalnu komunikaciju Dubrovnik-Metković, i željezničku prugu preko Popova polja koju su branili ustaše i pripadnici 49. fašističke italijanske legije »San Marko«.

Upravo na te dvije komunikacije usredsređena su dejstva jedinica 23. i 26. divizije NOVJ. U realizaciji tog usklađenog opštег plana herce-

<sup>246</sup> Da pomenemo samo dva primjera - iz Srbije 1876. i Makedonije 1903. godine. Prvo, proglaš generala Drinske vojske Ranka Alimpića obnarodovan u vrijeme objave rata Turskoj ljeta 1876. godine, kada je njegova vojska prešla Drinu i poslije bezuspješnog napada na Biieljinu obrazovala front na lijevoj obali Drine, nakon čega, ipak, ostadoše njegove poruke trajnog usmjerenja. »Ustajte svi, i pravoslavni i katolici i muhamedanici: Ustajte da se kao složna i sretna braća oslobođimo, pa da zajednički i bratski složno živimo, braneci i poštjujući jedan drugom i porodicu, imanje i veru«. I te daleke 1876. godine se znalo, oni koji su pisali proglaš i oni koji su se za nj borili, ko je Turčin, stranac i porobljivač, a ko »domaći muhamedanac«, naš čovjek sa svojom vjerom kao i drugi sa svojom vjerom. U vrijeme ilindenskog ustanka 1903. rukovodstvo ustanka uputilo je turskom stanovništvu proklamaciju na makedonskom jeziku u kojoj stoji i ovo: »Dodite pod zastavu autonomne Makedonije! Makedonija je naša zajednička majka i zove nas u pomoć. Dodite da zbacimo ropske lance i da se oslobođimo muka i stradanja. Dodite k nama, braćo, da svijemo svoje duše i srca i da se spasemo, kako bi naša deca živela u miru i radila i napredovala spokojno«.

govačkih i dalmatinskih jedinica, 3. hercegovačka udarna brigada - bez 2. batalona, ojačana 1. bataljonom 12. hercegovačke brigade - dobila je zadatak da počev od 13. oktobra uveče, u borbenom naslonu na Grupu bataljona (dva) 2. dalmatinske brigade, koje je vodio Bruno Vuletić, uništi neprijateljevo uporište *Zavalu*, u kojoj je bilo 350 fašista legije »San Marko« i oko 100 ustaša iz 9. ustaškog pohodnog djelatnog zdruga, zatim uporište *Čvaljinu*, u kojoj se ušančilo 50 fašista, *Ravno*, koje je branilo 400 fašista i 100 ustaša, sva tri uporišta na željezničkoj pruzi, jedno iza drugog, i *Orahov Do*, selo sa okolnim uporištima na putu *Zavala-Slano*, koje je branilo 60 do 80 ustaša i 40 »vražijaka«. Trebalje je istovremeno neutralisati i brojne skupine ustaške milicije u selima oko tih uporišta.

Na savjetovanju (13. oktobra) svih komandanata bataljon 12. brigade da gusto vatrom iz svih oružja pritisne branioce Zavale radi maskiranja obilaznog manevra a zatim napada uporišta duž pruge. Trebalje da se tako tri bataljona 13. brigade - 1., 3. i 4. neopaženo provuku između Zavale i Orahova Dola, da se preko Češljara zabace neprijatelju iza leđa, a zatim da 3. bataljon preko Oštrogog napadne Zavalu sa zapadne i južne strane, a 1. bataljon Čvaljinu, isturajući jednu četu ka Gornjoj Trebimlji radi zaštite leđa i bokova napadnog poretka brigade. U isto vrijeme je 4. bataljon napao i vezivao posadu uporišta s Ravnom. Bobanska partizanska četa ostavljena je u rezervi, a nekoliko njenih boraca upućeno je u bataljone kao vodiči.<sup>247</sup>

»Cilj cjelokupnog manevra jeste napadanje neprijatelja sa leđa... Cio rad na likvidaciji gore pomenutih uporišta mora biti brz i energičan«, zabilježio je u »Napomeni« zapovijesti Štaba Brigade za napad na Zavalu i druga uporišta.

Očekivanja se, ipak, nisu u potpunosti ispunila. U noćnom napadu 2. bataljona 2. dalmatinske brigade neprijatelj je potisnut iz sela Orahov Do, ali se legionari i ustaše nisu mogli uništiti na čuki zvanoj Glavica, poviše sela. I uporište Zavala je spremno dočekalo 1. bataljon 12. brigade iz potpuno fortifikacijski uređenog čvorišta. Takav razvoj borbe usporilo je prebacivanje triju bataljona 13. brigade preko komunikacije Zavala - Orahov Do - Slano, i te noći, iako su bili iza neprijateljevih leđa, nisu mogli da ispolje željeni udar na sva uporišta.

Bataljone je zora zatekla u pokretima iza leđa neprijatelja. S njima su bili i članovi Štaba Brigade, i tokom 14. oktobra, umjesto prethodne noći, 3. bataljon napao je neprijatelja na Ostrogu, više Zavale, 1. bataljon Čvaljinu, a 4. bataljon Ravno. Fašisti i ustaše su se na tim uporištima uzduž pruge čvrsto branili, kao i na Glavici više Orahova Dola.

Zatraženo je da bataljone potpomaže i artiljerija. Protivnik je protjeran iz svih spoljnjih položaja i utvrđenja oko tih uporišta, ali njegova glavna vatrena žarišta pružala su otpor cijelog dana. U prvi sumrak 14. oktobra bataljoni su ponovo krenuli u napad, vodena je i bliska borba, ali ključ cijelog položaja Zavala bio je i dalje u neprijateljevim rukama. Trebalje, zato, po svaku cijenu likvidirati neprijatelja na koti iznad Zavale, kojoj se zbog toga gotovo nije moglo prići.

<sup>247</sup> Operacijski dnevnik 13. brigade, VII k.1 152/11, f.5, dok. 2.

Uoči posljednjeg juriša komandant 3. bataljona Novica Kijac (prvi komandant Spaso Dobranić je poslije oslobođenja Trebinja otisao na novu dužnost) koji je tokom dana povukao iz borbe na odmor vod komandira Žarka Šupljejava, stolarskog majstora iz Mostara, pozvao je u prvi sumrak borce ovog voda i od njih zatražio da likvidiraju bunkere na utvrđenom platou.

Borci su, čuteći, stavljali u turbice ručne bombe, više tužni što su toga dana, povlačeći se, izgubili Veljka Kuzmana, nego zabrinuti da li će moći tako brzo likvidirati ustaško uporište. Komandant Kijac bio je odlučan: njegova zapovijest morala se izvršiti. Komandiri odjeljenja Spaso Ivanišević i Novica Stajčić sa svojim borcima, osamnaest bombaša u opancima, privlačili su se utvrđenju njegovom najnepristupačnijom stranom, dodajući jedan drugom puške da bi krenuli naviše. Njihovo podilaženje podržavano je gustom puškomitralskom i minobacačkom vatrom.

Desetine ručnih bombi iznenada je grunulo navrh Oštrogaa. Jedna je raznijela i kazan u kojem su ustaše kuvali puru, i njegovi branioci strmoglavili su se niz kosine prema zavalskoj uvali i željezničkoj stanici.

Kada se omladinski rukovodilac Risto Ivanišević pripremao za skok na kotu, kraj njega se stropoštao pogoden u glavu komandir odjeljenja Novica Stajčić, kome je to bila prva borba poslije završenog kursa desetara, i koji je u četi imao mlađeg brata, nišandžiju na minobacaču. Braća su se i tu, na položaju, našli jedan pored drugog. Novica je umirao, a njegov brat je minobacačku cijev usmjerio ka Zavali, podno Oštrogaa, oko koje su i sutradan, 15. oktobra, borci 1. bataljona 12. brigade sa 3. bataljonom 13. brigade, vodili borbu.

Na putevima koje su bataljoni savladali (izgubivši, pored ranjenih, tri borca) ležalo je 50 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjena su dva mitraljeza »breda«, dva minobacača, više pušaka, 15 mazgi i druga oprema.

»Prvi bataljon 13. brigade u sjajnom naletu likvidirao je uporište u Čvaljini. Zavala je odsječena«, zapisao je načelnik Štaba Brigade, u hronologiji borbenog puta 1. bataljona. »Napad Mostarskog bataljona sa dvije čete na Čvaljinu. Napad energičan. Poslije jednočasovne borbe italijanskih fašista, zaplijenjeno cjelokupno naoružanje, između ostalog dva teška mitraljeza i jedan teški bacač. Mi bez gubitaka. Pokret od Čvaljine ka Slanom.«

U jeku borbe za Zavalu, dopremljen je iz Trebinja brdski top i pripremao se odlučan napad. U međuvremenu je i 4. bataljon ovladao spoljnom odbranom Ravna i sabio protivnika u zgrade oko stanice.

Rano izjutro 15. oktobra, prije nego što je brdski top, koji je imao samo 6 granata, ispalio prvu granatu, komandant Južnohercegovačke operativne grupe uputio je po jednom mještanu ultimatum za predaju komandantu italijanskih fašista u Zavali, garantujući im bezbjednost. odgovor nije stigao i top je postavljen na željezničku prugu na oko 200 metara daleko od uporišta. Nišandžije su kroz cijev nišanile u bunker iz kojeg je mitraljez unaokolo zasipao rafalima, i prva granata je zafijkala. Pun pogodak! Nišandžije, Slovenci, ponovo su precizno nišanili dvije slijedeće granate trebalo je »ubaciti« kroz prozore osnovne škole, kamene zgrade iz koje se branila veća grupa crnokošuljaša. Poslije dru-

ge granate koja je eksplodirala u školskoj učionici, gdje su branioci bili nagomilani i imali teške gubitke, neprijatelj je, na prozoru škole, istakao bijelu zastavu u znak predaje. Tako se samo sa tri granate okončala borba, i Zavala je oslobođena. Zarobljeno je 150 italijanskih fašista, a zaplijenjena su i dva topa (jedan bez zatvarača).

Poslije oslobođenja Zavale 1. bataljon 12. hercegovačke brigade odmaršovao je u sastav svoje brigade - na dubrovački sektor.

Neprijatelj je istog dana u 15 časova počeo da napušta u uporišta u Ravnom. Da ne bi umakao, 3. bataljon je užurbano krenuo prema željezničkoj stanici Trnčina, sjekao je prećicom isturene padine čijim se rubom unaokolo vukla željeznička pruga, a 1. bataljon prema selu Trebimlji radi zaštite bokova i leđa.

Napadani s leđa, ispresjecani i bez međusobne veze, gubeći bočna uporišta (Čvaljina), neprijateljevi vojnici gubili su samopouzdanje i moral, mada su bili veoma dobro naoružani i vođeni ustašama i fašistima koji su znali da ih čeka odgovornost za počinjene zločine ako izvjese bijelu zastavu.

Napuštajući Ravno, neprijatelj se koristio oklopnim vozom, ali je uzduž pruge ostavio nekoliko poginulih.

Legionari i ustaše na Orahovom Dolu i dalje su odoljevali napadima, pa i u noći između 15. i 16. oktobra, kada se glavnina 26. NOU divizije iskricala na sektoru Neum - Klek i sa Pelješca vršila pritisak na Mali i Veliki Ston. Likvidacijom uporišta u Zavali, Čvaljini i u Ravnom, 13. hercegovačka brigada zaštitila je bok i leđa desantnih jedinica 26. udarne divizije.

Noću 15/16. oktobra borci 3. bataljona, jedne čete 4. bataljona i Izviđačkog voda Brigade, osloboidle su željezničke stanice Dvrsnica, Velja Međa i Turkovići. Pored 53 zarobljena i 25 zarobljenih italijanskih fašista, poginulo je i 15 ustaša.

Toga dana (16. oktobra) prema Orahovom Dolu upućeni su jedna četa 4. bataljona i Bobanska partizanska četa, kao i druge patrole radi uspostavljanja veze s iskrccanim dijelovima 26. divizije.

### *Sahrana Salka Bišćevića »na granici« Hercegovine i Dalmacije*

Komandant 29. divizije, general-major Vlado Šegrt poslao je 16. oktobra u 18. časova obavještenje Štabu 26. udarne divizije da je »u vezi s naređenjem Vrhovnog štaba za oslobođenje Dubrovnika, naša XIII brigada napala željezničke stanice Zavala - Čvaljina - Ravno - Velja Međa - Turkovići«. Napad je »otpočela 13. o.mj. u 20 časova i 16. o.mj. do 10 časova ovladala svim gore navedenim stanicama i postigla vidne rezultate«. Željezničke je stanice »branilo 1200 ustaša i italijanskih fašista od kojih je platilo glavom preko 300«. U tim borbama zaplijenjena su 3 minobacača, 7 mitraljeza, 15 puškomitrailjeza, jedan neispravan tenk i dosta druge ratne opreme. Toga dana 10. i 12. brigada »napadaju neprijateljska uporišta ispred Dubrovnika« i »poslije zauzimanja ovih uporišta produžuju sa napadom na sam Dubrovnik«. U obavještenju Vlade Šegrta govori se i o djelatnosti 2. dalmatinske brigade i drugih jedinica na tom sektoru, da na osnovu zahtijeva Vrhovnog štaba jedi-

nice 29. i 26. divizije u području Stona treba da se povežu i usklade svoja dejstva, da od 26. divizije očekuje da »preturi« topovsku municiju za topove »amerikanskog porijekla«, da te granate može odmah priхватiti 13. brigada, čiji su dijelovi upravo bili »uhvatili vezu sa dijelovima vaše neke brigade«, ispoljivši na kraju želju da se štabovi hercegovačke i dalmatinske divizije sastanu u oslobođenom Dubrovniku.<sup>248</sup> Štabovi udarnih divizija nastojali su da realizuju direktivu Vrhovnog štaba, da se zauzimanjem Dubrovnika i njegovog šireg područja otkloni mogućnost da se njemačke jedinice iz Grčke i Albanije izvlače preko Dalmacije, komunikacijom uz jadransku obalu. U selu Trnovica, u dalmatinskom selu od hercegovačke »granice«, visoko u brdima iznad Popova polja i Jadrana odigrala se potresna ljudska drama koju su zajedno odbolovali i borci 1. bataljona 13. brigade i seljani tog hrvatskog planinskog kraja.

»Dalmatinci nas divno dočekali i jedan domaćin dao da se u njegovu porodičnu grobnicu sahrani naš borac«, piše u hronologiji 1. bataljona o borbi u kojoj je poginuo mostarski skojevac Salko Biščević, valjda najmlađi i najmanji borac u bataljonu.

Bataljonska kolona, šibana tog jutra kišom, pela se bez osobite žurbe kozjim stazama ka zaseocima i raštrkanim čokotima brdskih kamenih kuća očekujući da će iza svakog novog prevoja ili visa naići na patrole iskrcanih dijelova 26. udarne divizije, čisteći uz put kamenjar od razbjježalih Italijana i »zelenokadrovaca«, seoske milicije.

Kolona se pela brijegom obraslim niskim rastinjem, poviše sela Drijen, kada je grunula pucnjava i začas prikovala 1. četu za kamenjar. Protivnapadom je zasjeda rastjerana i na njenom položaju ostalo je sedam poginulih ustaša. Uz put je zarobljen i ustaša kojem je, prilikom bježanja ispalo iz ranca klupko pređe. Ustaša je bježao, klupko se odmotalo i borcima označilo put do vrtače u kojoj se on sklonio.

Borci su se poklicima oglašavali i prikupljali usred sela uvjereni da su svi na okupu, da je pobjeda bila potpuna. Oko njih su bili seljaci, žene, djeca, starci, čiji su sinovi i braća velikim dijelom bili u dalmatinskim partizanskim jedinicima.

»Vidim, nedostaje nam samo mali Biščević. I tad kao da svi zanimjimo: ugledasmo Džanka Nuhića, najsnažnijeg čovjeka u Brigadi, kako na rukama, plačući, nosi klonulo tijelo. Bi to mali Salko Biščević, koji nam se, kad ga spustisemo na kameni trijem, učini još manjim, kao nedorastao dječak«, sjeća se politički komesar čete Muhamed Kreso, kome je poginuli borac ostao u pamćenju kada je komandir čete Rašid Hodžić tražio dobrovoljce bombaše uoči poslijednjeg napada na utvrđeno četničko uporište Kravici, kada je mali Biščević, pomoćnik puškomitralsca, prvi istupio iz stroja i zapitao: 'Kome ču predati kištru s municijom?'...<sup>249</sup>

»Mrtvog borca donijeli su na nosilima i smjestili na malu zaravan kraj seoskog katoličkog groblja, a Fadil Numić i ja krenuli smo u Trnovicu da sa Narodnooslobodilačkim odborom, koji je u tom selu duže postojao, obavimo sahranu i u prisustvu seljaka, uz počasni vod, neku riječ našeg poslijednjeg pozdrava« - svjedoči o tom neobičnom događaju zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. bataljona Suljo Ćerimagić.

<sup>248</sup> VII, ANOP, k.1 143, f.13. dok. 16.

<sup>249</sup> Kazivanje Muhameda Kreše autoru monografije i »Sloboda«, Mostar, 13. februara 1984.

Predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Stipe Bradaš krenuo je sa mnogim seljanima ka groblju. Za njim su pošli i drugi, i oko nosila, pokrivenih crnim pokrivačem, čuli si se jecaji žena, djece, boraca. Suze su tekle i četnom kuvaru, možda i zbog toga što malog Bišćevića nije nikad ozbiljno shvatao kada mu je prigovarao da poštено ne dijeli hranu, da njemu, najsitnijem u bataljonu, uvijek daje najmanje parče mesa.

»Namjeravali smo da poginulog druga sahranimo pored groblja, a da mještane zamolimo da grob ograde kako bi se kosti, nakon oslobođenja, mogle prenijeti u Mostar. Kad smo to saopštili odborniku, on reče da ga možemo i u groblju sahraniti. Ja i Fadil se počesmo zagledati. To bi, razumije se, bilo prihvatljivije, ali Salko je bio skojevac, znači komunista, a uz to još i Musliman, i postavljalo se pitanje mogućih neželjenih posljedica ako njegove posmrtnе ostatke sahranimo u kataličkom groblju. Fadil, slijedeći ramenima, reće da to ja, kao sekretar partije odlučim. I zamislih se. Još uvijek se dvoumeći pohvaljujem odbornikov prijedlog i objašnjavam o čemu se radi. Najzad sam rekao da ćemo poginulog ipak sahraniti van groblja jer ko zna kako će župnik reagovati ako ga sahranimo u groblju, kada se i drugi umiješaše.

Ljudi dobacuju kako i nije red da čovjeka druge vjere sahranujemo u njihovom groblju, da pokojnik kao partizan i treba da bude odvojeno sahranjen, da se ni sami ne žele zamjeriti župniku i slično, ne propuštajući i da mi izraze zahvalnost što cijenim njihove svetinje. Ali odmah se počeše oglašavati i oni koji su drugačije mislili: zašto poginulog ne sahraniti baš u groblje, zašto ga ne prihvati kao svog kad je u njihovom selu poginuo. Zar samim tim nije postao njihov brat i drug ma koje vjere bio, da se i za njih borio i život dao, da župnik, ako je čovjek kao što treba, može samo da mu nešto za dušu očita. Ovi glasovi daleko nadvladajuće one prve i sa svih strana se čulo odobravanje.

Bio sam ugodno iznenađen i, vidjevši kakva je situacija, pustio sam da prisutni sami odluče.

Na kraju odbornik Stipe Bradaš istupi s novim, mnogo smijelijim prijedlogom: da tijelo poginulog partizana sahranimo u njegovoj porodičnoj grobnici!

Nakratko zavlada tajac. Ljudi su se zgledali kao da su jedan drugog pogledima pitali: Šta sad! Ako ga njihov komšija prima pod svoj vječni krov, onda... I ne samo da nije bilo negodovanja, nego se ponovo čulo odobravanje, ali ovaj put i priznanje komšiji i predstavniku narodne vlasti na velikodušnosti i hrabrosti.

Brzo su doneseni krampovi i ljudi priđoše jednom lijepom nadgrobnom spomeniku i otvorile grobnicu.

Tada je tijelo poginulog partizana uneseno u groblje i položeno pored porodične grobnice plemenitog čovjeka Stipe Bradaša.

Dok sam se u ime bataljona opraštao od poginulog druga, čulo se sve glasnije jecanje, da bi se nakon počasnog plotuna i spuštanja tijela u grobnicu pretvorilo u glasan plač.<sup>250</sup>

<sup>250</sup> Iz neobjavljenog teksta Sulje Ćerimagića koji je autor ove monografije dobio početkom 1986. I sva druga kazivanja Sulje Ćerimagića koja u ovoj monografiji navodim kraći su izvodi iz tog šireg teksta.

Porodična grobnica partizanskog odbornika Stipe Bradaša u kato- ličkom groblju u kojoj je sahranjen partizan i skojevac Salko Bišćević na osoben način označila je jedno novo i dotad nepoznato bratstvo, slo- gu, međusobno poštovanje i uzajamnost zajedničkih težnji dalmatinskih i herecegovačkih boraca za slobodu i bolji život.

U novom poimanju života kojim se živjelo i borilo, slučaj je tako htio, pisao je Salko Bišćević, koji je svoj članak »Oslobođenje Zavale i Ravnog« predao kulturno-prosvjetnom odboru svoje čete sat i po prije pogibije. U prilogu objavljenom u džepnim novinama 1. čete 1. bataljona 13. brigade »Udarnik«, broj 5, mali Bišćević saopštava da su Zavala i Ravno za okupatorsku komandu predstavljala dva značajna objekta za vezu sa Slanim na moru, ali da njihova odbrana ipak nije mogla odoljeti naletima udarnih bataljona.<sup>251</sup>

Ispraćen od svih mještana sela Trnovice i Drijena, sa punim čutu- ricama meda i darovanim vunenim čarapama, 1. bataljon je 17. oktobra krenuo prema neprijateljevom uporištu Donje Hrasno na željezničkoj pruzi kod Hutova, zarobivši uz put osam njemačkih vazduhoplovnih oficira.

Prvi bataljon je svojim patrolama hvatao vezu sa iskrcanim dijelovima 26. udarne divizije, a na sektoru Trnovica-Točionik-Cepikuće- nalazila su se i dva bataljona Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda koji su operisali prema Ošlu, Rudinama i Slonom.

### *Borbe za Hutovo, Donje Hrasno, Sjekose*

Uoči napada 13. brigade na nova neprijateljeva uporišta Hutovo, Donje Hrasno i Sjekose, a potom ka Gabeli u prostranoj neretljanskoj dolini, stigli su 19. oktobra iz Trebinja u Ravno 2. bataljon, brigadna bolnica, bojna komora i intendantura.

U kišnoj i mrkloj noći 19. oktobra, bataljoni su istovremeno napali, kao i prilikom zauzimanja Zavale, Čvaljine i Ravnog, grupu novih neprijateljevih uporišta u širem pojasu željezničke pruge. Četvrti bataljon podijeljen je u dva dijela - njegova 1. četa i mještanska partizanska četa napadali su na pravcu Cerovica - željeznička stanica D. Hrasno, a dvije čete preko Gradine i Previša na Hutovo. Treći bataljon napadao je preko Zelenikovca, Gradine i Hadžibegovog grada na Hutovo, a 1. bataljon pravcem Hotanj - Milina gradina na Prapratnicu i padine Žaba planine. Drugi bataljon napadao je pravcem Drijen - Gradac.

Treći i 4. bataljon imali su zadatak da ovladaju uporištima Hutova i D. Hrasna, 1. bataljon da savlada ustašku odbranu u Prapratnici i sa- dejstvuje 3. bataljonu u napadu na Hutovo. Drugi bataljon je trebalo eventualno da razbijje neprijatelja u Gracu, da štiti bok i leđa 1. i 3. ba- taljonu i da uspostavi vezu sa iskrcanim dijelovima 26. udarne divi- zije.<sup>252</sup>

I Hutovo i Donje Hrasno, nevelika naselja u uvalama sa okolnim prirodnim položajima koji su ojačani bunkerima, bodljikavom žicom i

<sup>251</sup>> Salko Bišćević: »Oslobođenje Zavale i Ravnog«, »Udarnik«, br. 5, džepne novine 1. čete 1. bataljona, Muzej Hercegovine, Zbirka partizanske dokumentacije.

<sup>252</sup>> Borbena relacija 13. brigade od 4. novembra 1944; VII, k. 1152/1, f.7, dok. 4.

nagaznim minama, okolna brda Gradina, Previš i Hadžibegov grad sa dobrom preglednošću i raščišćenim predterenom radi organizacije gus-te pješadijske vatre, za svakog napadača, makar koliko bio hrabar i um-ješan, bili su tvrd i prijeteći bedem otpora. Bila su to uporišta koja su se mogla zauzeti samo u odlučnom, brzom i silovitom naletu bombaša i mitraljezaca, bliskom borbom, bez odstupanja.

Tako se i dogodilo. Neočekivano, usred dana, 3. i 4. bataljon likvi-dirali su uporište Hutovo, a odmah zatim su 3. bataljon i jedna četa 1. bataljona nastavili da gone 600 ustaša i italijanskih fašista 49. legije »San Marko« izbjeglih sa Hutova, u pravcu D. Hrasna, koje je odolje-valo napadima. Pored više ranjenih boraca, u borbi za Hutovo teško je ranjen i zamjenik komandanta 3. bataljona Veljko Okuka.

U međuvremenu je garnizon u Donjem Hrasnu dobio pojačanje od 300 vojnika 369. divizije iz Mostara i Čapljine, tako da je to čvorište imalo oko 1.000 vojnika. S obzirom na to da je protivnik bio u košmaru, demoralisan gubitkom cijele pruge od Dubrovnika do D. Hrasna, 3. i 1. bataljon su već tokom dana, 19. oktobra, napali odbranu D. Hrasna.

U prvom naletu, goneći protivnika niz prugu, bataljoni 13. brigade nisu mogli slomiti njegovu odbranu u D. Hrasnu, ali su noću i do po-dnevnih časova 20. oktobra uspjeli ipak da protivnika izbace iz ut-vrđenja i »natjeraju na panično bježanje«, ka željezničkim stanicama Sjekose i Gabela.<sup>253</sup>

U borbama za Hutovo i D. Hrasno poginulo je oko 150 ustaša, le-gionara i italijanskih fašista. Zarobljeno je desetak legionara, a zaplij-enjena su 2 laka minobacača, 5 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 60 pušaka, velika količina municije, naročito italijanske, više desetina ručnih bom-bi i minobacača mina. Pored dvadesetak ranjenih, bataljoni su imali i 7 poginulih boraca.

Engleskim ručnim bacačem »Džon bul«, kako su ga borci zvali, ga-đao je i Anton Kramar, legionar zarobljen u Trebinju, pomjerajući se stalno naprijed ka staničnom utvrđenju i flaku koji je trebalo učutkati sa bliskog odstojanja. U grupi koja je prodrla između bunkera, bio je i partijski sekretar 2. čete 4. bataljona Jefto Kašiković, koji je te noći teško ranjen. Nišandžija Anton sa grupom bombaša nije zastao, spustio se odvodnim betonskim lijevkom i pogodio granatom bunker na stanič-nom platou. »Mrtvim uglom« probijali su se i bombaši koje je vodio Obrad Gaćinović, čiji je skok među bunkere, posmatrao i član politod-jela 29. divizije Aco Babić, pribavljajući se da će to biti »skok u smrt«.

Nedaleko od njih, u napadu na uporište Brštanici u sistemu odb-rane D. Hrasna, bio je 3. bataljon, čiju je udarnu grupu predvodio Du-šan Đurica, komandir 2. voda u 1. četi, i desetar 1. desetine 2. voda Ste-van Bulut Stevo. Otpor ustaša je slomljen, ali Bulut i Đurica su ležali mrtvi jedan pored drugog. U borbama oko D. Hrasna i Sjekose poginuli su i Đordjo Čorlija iz Kačnja (Bileća), Đuro Tadić iz sela Bošnjaci (Žu-panja), Andrija Pavlović iz Bjelovara i Muhamed Ljubović iz Mostara.

Stevo Bulut, zemljoradnik iz sela Prebilovaca i borac partizanske čete iz prve ustaničke godine, Južnohercegovačkog NOP odreda i 10.

<sup>253</sup>Vn71UT43, f. 13, dok. 17.

brigade 1943. zatim 13. brigade, tri dana prije nego što je poginuo, 17. oktobra, poslao je svom bratu lovi pismo obavještavajući ga da će za koji dan stići i u svoje selo, koje je ljeta 1941. bilo gotovo potpuno istrijebljeno u ustaškom pokolju.

»Ovo ti pišem sa stanice Turkovići«, javlja se bratu desetar Stevo, koji je u svom selu završio osnovnu školu. »Idemo redom sa stanice na stanicu... Ja sam u ovim borbama dobro prošao, a bilo je i teških borbi. Nije ni malo stradalo naših, a uništeno je, mislim, oko 120 njih. Davali su težak otpor. Doli, kod vas, ne znam ništa šta je. Čuo sam da su ustaše ubijale i palile kuće i čuo sam da su izbjegli na Koščelu i da pale kuće što su četničke bande našli. I mi ćemo brzo Prebilovcima, tako mislim, i da ako odemo blizu Prebilovaca malo se svratim kući, ako me puste... Ne znam da li ste čuli za 26. diviziju, koja se iskricala u Dalmaciju sa 18 baterija topova, tenkova i drugog modernog naoružanja... Obučen sam dobro i obuće imam, rezervni veš. Gladan nisam. Imamo dosta marša. Bio sam po tri noći da ne bi spavao, i kad sam došao sa Hrguda Trebinju, ima, mislim, 27 dana, imali smo 30 borbi i to teških. Bio sam u Trebinju u borbi sve od početka do završetka. Bilo je teške borbe...«<sup>254)</sup>

Stevo Bulut je poslije tri dana, u borbama oko Donjeg Hrasna, imao svoju posljednju tešku borbu.

Neprijatelj je u Donjem Hrasnu izbjegao potpuno uništenje zahvaljujući oklopnom vozu koji je stigao iz Gabele i koji je, razbijene i obezglavljenе vojnike i oficire, prihvatio i odvukao prije nego što su bataljoni 13. brigade uspjeli da presijeku prugu između D. Hrasna i Sjekose. Gonjenje protivnika uzduž pruge nastavljeno je u otežanim okolnostima zbog toga što su legionari, ustaše i fašisti porušili nekoliko objekata na pruzi prema Sjekosima, kao i zbog čišćenja terena (Žaba planina - Donje Hrasno) od raštrkanih ustaških grupa.

### *Sadejstvo sa dalmatinskim brigadama*

Kada su bataljoni 13. brigade stigli na liniju Sjekose selo Dobranje, kao i poslije čišćenja sektora Gradac - Hotanj - Zelenikovac, napredovanje je obustavljeno zbog pomrčine, prikupljanja i sređivanja jedinica poslije višednevnih neprekidnih pokreta i borbi.

Padom mraka 20. oktobra kuriri su predali načelniku Štaba Južnogorčegovačke operativne grupe, kapetanu Mustafi Dizdareviću koji je bio u Hutovu, izvještaj štaba 1. proleterske (dalmatinske) brigade, pisan toga dana u 14,30 časova, vjerovatno u selu Duži, u kojem su Dalmatinци izložili njihovu trenutnu poziciju i najvjerovatniji dalji tok akcije. Obaveštavajući o tome Štab 29. divizije 21. oktobra u 10,40 časova, kapetan Dizdarević je, nakon kraćeg prikaza borbi 1. dalmatinske brigade, saopštilo da je 13. brigadi predloženo od Dalmatinaca da bi trebalo što prije da izbije na komunikaciju Neum - Metković kako bi 1. dalmatinska mogla oslobođiti svoje rezervne snage. Međutim, zbog još neraščišćene situacije na sektoru 13. brigade, kao i zbog obavještenja

<sup>254)</sup> Aco Dragičević: *Pismo partizana Steve*, »Sloboda«, Mostar, 27. XI i 2. XII 1985.

da oko 600 legionara bježi sa obale u pravcu Hutova i da je jedna kolona noću između 20. i 21. oktobra provela u selu Smokovljani, a druga u selu Točioniku, 13. brigada nije mogla da se spusti na put Neum - Metković i, na taj način, da koordinira neposrednu saradnju sa 1. dalmatinskom, odnosno bila je prisiljena da odmah orijentiše dobar dio svojih snaga ka prostoriji na kojoj su prenoćile dvije neprijateljeve grupe, »kako bi dalje - prema još neispitanim daljim pravcima ovih neprijateljskih snaga - mogla blagovremeno preduzeti potrebno u cilju njihovog razbijanja«.

Pretpostavljalо se da bi grupa od 600 okupatorovih vojnika mogla da bude i prethodnica jedinicima koje se žele probiti s obale najvjeronosnije preko sela Graca ili Hutova ka Gabeli. Zbog toga je u Hutovu zadržan jedan bataljon u rezervi, očekujući nove podatke o pravcu pokreta dvije neprijateljeve kolone.

U međuvremenu je zatraženo da u Donje Hrasno što prije dođu divizijski intendantski organi kako bi evakuisali dva magacina municije i magacin konzervisane hrane, sem većeg broja pušaka i druge vojne opreme, kao što su i u Zavali evakuisali žito iz dva zaplijenjena magacina.

Iz više sela i zaselaka, raštrkanih kuća oko željezničkih stanica od Ravnog do Sjekosa, uveliko je izbjeglo seosko stanovništvo, mahom iz hercegovačkih sela, zaplašeno ustaškim uvjeravanjima da će ih »partizani pobiti«. Povlačili su se ka Gabeli, Čapljini i Mostaru. U selima dalje od pruge ostalo je »nešto mještana«, a u selima u kojima su djelovali partizanski odbornici posebno na dalmatinskoj strani, ostali su gotovo svi mještani. Tako su i u selu Gradac ostala dva domaćinstva, zajedno sa njihovim sveštenikom dom Mitrom, koji je izjavio da »ne želi da se miješa u politiku«, što je omogućilo saradnju s njim kako bi se uz njegovu pomoć »narod vratio kućama u ostala sela iz kojih je pobjegao«.

Ljudi su pamtili da je već 23. juna 1941. sutradan poslije napada Hitlerove Njemačke na SSSR, izvršen pokolj i u Popovom polju. »Poljski radovi su bili u velikom zakašnjenju. Seljaci su navedenog dana u većem broju došli da obrađuju isušene njive. Nešto prije podne, u sela Popova polja iznenada su izbile ustaše, koje su došle iz Ljubinja, Ravnog, Dubljana i Hutova i opkolile ljudе u Polju. Ovi nisu mogli da pobjegnu, jer je s jedne strane bila nabujala Trebišnjica, a sa druge vodeno prostranstvo od nekoliko kilometara«, pisao je o tim strašnim danima Lazo Pribišić. »Smrt je prijetila sa svake strane. Dovodili su ih na jedno mjesto. Neki su, ipak, uspjeli da pobjegnu, a neki su našli smrt u nabujaloj Trebišnjici, jer nisu htjeli da živi padnu u šake ustašama. Pred noć su pohvatane odveli u školu u Veličanima. U toku noći su ih vezali i otjerali na jamu Ržani Do. Tu su ih zvverski ubijali i bacali u jamu. Skupa je vezivano po nekoliko ljudi i tako su dovođeni nad jamu. Prve su ubijali iz puške, krupnim kamenjem, čekićima i bacali ih u bezdan, a za njima su padali i drugi, iznakaženi a još živi. Uništenje nedužnih žrtava dovršeno je u osvit slijedećeg dana. Od njih 167 samo su trojica uspjela da se spasu... Poslije ovog strašnog zločina srpski živalj iz Popova polja, Ljubinja, Hrasna i Bančića masovno se sklonio u brda. Izbjegli narod je svoj bijeg nazvao 'Ilija', po najvišem vrhu na tom pla-

ninskom predjelu. Ovaj zbjeg je obuhvatao prostranstvo od Begovića Kule do Dodanovića, a u njemu se nalazio narod iz oko četrdeset sela, pretežno sa područja ljubinjskog sreza.<sup>255</sup>

»Tako ojađenim i prorijeđenim porodicama i ljudima, kada je mogla da kresne i mržnja i osveta prema susjedima drugih nacionalnih sredina«, prisjećao se tog vremena Svetozar Oro, u čije je selo Veličane su, takođe, ustaše upale isukanih noževa ubijajući žene i djecu, komanda »zbijega Ilija«, u kojoj je bio i komunist Lazo Pribišić, uputila je proglaš pozivajući izbjegle ljude iz 40 okolnih sela ovim riječima: .. Zato se zakunimo na vjernost borbi radnog naroda, zakunimo se da nećemo dozvoliti da dode do bratoubilačke borbe naroda srpskog sa hrvatskom i muslimanskom sirotinjom'...<sup>256</sup>

Pamtili su to i borci 3. brigade koja se ovog oktobra 1944. pripremala za nova dejstva na komunikaciji Badula - Metković - Gabela, osiguravajući se i od Prebilovaca, gdje je upućena Hrašnjanska partizanska četa. U to vrijeme, nakon što je u noći između 15. i 16. oktobra počela desantna operacija 26. udarne divizije NOVJ sa poluostrva Pelješca na obalski odsjek Neum - Slano, odnosno nakon što su jedinice 10. i 12. hercegovačke brigade i dijela 2. dalmatinske proleterske brigade osloboidle Dubrovnik (18. oktobra), i povlačenja iz tog područja glavnine 369. puka legionarske 369. divizije, preostalih snaga mornaričke pješadije, obalske artiljerije i ustaško-domobranskih desetkovanih četa, na komunikaciji Slano - Rudine - Oštirovac, borci 1. i 11. dalmatinske brigade 26. divizije, Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda, jednog divizionala i jedne baterije brdskih topova, vodili su ogorčene borbe protiv oko 4.000 vojnika 369. legionarske divizije, koja se od Dubrovnika povlačila ka Metkoviću i Mostaru, što je sve skupa uslovilo da Štab južnohercegovačke operativne NOU grupe, tek što su bile završene borbe za Hutovo i Donje Hrasno, usmjeri 13. brigadu ka Brestici i Dračevici radi neposrednog učestvovanja sa dalmatinskim brigadama u slamanju i uništenju njemačke dubrovačke grupacije.

Osiguravajući se od pravca Gabele, odakle je njemačka artiljerija u intervalima tukla borce 3. bataljona (20. oktobra topovi su po dva puta tukli iz Gabele, Višića i Bilog Vira, i tri puta od Metkovića), Štab 13. brigade je »radi onemogućavanja neprijatelja da se probije preko Žaba planine, kao i radi sačekivanja njegove odstupnice i udara s leđa«, pokrenuo 1. bataljon preko Žaba planine u Dobranje sa zadatkom ofanzivnog dejstva prema Pologošu i Bilom Viru. Četvrti bataljon pomjeren je iz Zelenikovca u Hutovo, a 2. bataljon, bez jedne čete koja je uspostavljala taktičku vezu sa dijelovima 26. divizije i zatvarala pravac Slano-Zavala, ostao je u Prapratnici sa zadatkom osiguranja od Neuma i Žaba planine.<sup>257</sup>

Kada je 1. dalmatinska brigada izvijestila 13. hercegovačku brigadu da će napustiti opkoljenog neprijatelja na liniji Bresnice - Dračevice i ukrcati se na brodove radi izvršenja novog zadatka, Štab 13. brigade je 23. oktobra uputio 2. bataljon da napadne neprijatelja oko Bresnice i

<sup>255</sup>> L. Pribišić »Zbijeg Ilija«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, Beograd, 1961. (str. 129-130).

<sup>256</sup>1 M. Seferović »Rascijeti bratstvu«, »Narodna armija«, Beograd, 1984.

<sup>257</sup>> VII, k.1 152/1, f.7, dok. 4.

Draćevice, a 3. i 1. bataljon da izvrše pritisak na neprijatelja na liniji Ristin greb - Draćevo - Bili Vir. Sutradan, 24. oktobra, radi nejasne situacije Štab je odlučio da neprijatelja napadne cijelom brigadom, da 1. bataljon napada pravcem Bili Vir - Glušci, 2. bataljon na Bresnicu - Draćevo, 3. na Draćevo - Doljani - Krupa, a 4. bataljon na Oskorušnici.

»U ovom momentu štab nije imao tačne podatke niti obavještenja o stanju kod opkoljenih snaga«, odnosno »tek po upućivanju bataljona 1 stizanju na prostoriju gdje je bio neprijatelj opkoljen, saznali smo da dijelovi 26. divizije nisu napustili neprijatelja, koji je bio opkoljen, već su ga osakaćena i izmrcvarenog protjerali ka Metkoviću«. Tako se i dogodilo da se »neprijatelj sa linije Brestice - Draćevo izvukao i probio za Metković prije nego što smo došlo sa njim u sukob«.<sup>258</sup>

Iako je neprijatelj u povlačenju srušio oba mosta kod sela Bilog Vira i time onemogućio 1. bataljonu da ga dalje energično goni, ipak je bataljon, napadajući bočno, ubio 10 legionara i znatno više ranio. U noći između 24. i 25. oktobra bataljoni su napali legionare na položajima Ristin greb i u selu Glušcima, ali je napad odbijen jakom artiljeirijskom vatrom. Legionari su imali 10 poginulih, zaplijenjen je jedan puškomitrailjez »šarac«, a bataljoni su imali dva poginula i dva nestala borca.

»Iste noći predali smo položaje i dužnost bataljonima 12. hercegovačke brigade, a naše bataljone smo orijentisali ka Gornjem Hrasnu radi odmora. U jutro smo predali dužnost Štabu 12. brigade i krenuli ka Gornjem Hrasnu«, zapisao je 25. oktobra načelnik Štaba 13. hercegovačke brigade kapetan Branislav Kisić Brana.

Mnoge neočekivane okolnosti uslovile su da su saradnja i sadejstvo jedinica 29. i 26. divizije NOVJ tokom borbi na putu Dubrovnik - Metković protekli bez cjelishodnjih rezultata jer, nakon što je komandant 26. divizije sa Visa obavijestio 14. oktobra svoje jedinice na Pelješcu da će 13. hercegovačka brigada napasti Zavalu, Čvaljinu i Ravno, povezati se s bataljonom 2. dalmatinske brigade u rejonu Slano i, istog dana preko sela Trebimlje i Smokovljana pokušati da uspostavi vezu sa dijelovima 26. divizije kod Stona i Neuma, već sutradan, 15. oktobra, prekinuta je veza između štabova 26. i 29. divizije, koja je održavana preko radio-stanice Vrhovnog štaba NOVJ, pošto je toga dana Vrhovni štab odletio sa Visa za Srbiju. Dalja saradnja tekla je prilično neorganizovano. Ostavljeno je štabovima brigada i bataljona da se na terenu, u duhu opštih smjernica i uputstava obje divizije, neposredno povezuju i zajednički djeluju, u čemu je 13. hercegovačka brigada ispoljila značajnu inicijativu. Tako su se, pored zajedničkog napada bataljona 13. brigade, 2. bataljona 2. dalmatinske i 1. bataljona 12. hercegovačke brigade na Zavalu, Čvaljinu, Ravno i Orahov Do, patrole 13. hercegovačke brigade već 16. oktobra »u selu Točioniku povezale sa dijelovima Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda, mada tom prilikom nije ništa određenije učinjeno u pogledu koordinacije daljih dejstava«.<sup>259</sup>

<sup>258</sup>> VII, k.1 152/11, f.5, dok. 2;

<sup>259</sup>) Todor Radošević: »Ojanziva za oslobođenje Dalmacije«, VIZ, 1965, str. 128, 138.

Nedovoljna koordinacija bila je i kada je komandant 29. divizije, Vlado Šegrt, poslao 16. oktobra izvještaj političkom komesaru 26. divizije iz kojeg se vidjelo da su 10. i 12. brigada krenule u napad na Dubrovnik, daje 13. brigada oslobođila Zavalu, Čvaljinu, Ravno, Velju Među i Turkoviće, da je 2. bataljon 2. dalmatinske oslobođio selo Orahov Do, o čemu je politički komesar 26. divizije obavijestio komandanta te divizije 18. oktobra.

Događaji na bojištu 1. i 11. dalmatinske brigade odvijali su se filmskom brzinom. S obzirom da je 13. brigada bila oslobođila Hutovo, D. Hrasno i Sjekose, a načelnik Južnohercegovačke operativne grupe uspostavio vezu sa dijelovima 26. divizije, a zatim se vratio u 13. brigadu, 1. dalmatinska brigada predložila je, kako je već rečeno. Južnohercegovačkoj operativnoj grupi da sa svojom 13. brigadom »što prije izbjije na komunikaciju Neum - Metković, kako bi mogli više snaga angažovati prema neprijatelju koji je nastojao da se probije«.

»Međutim, gotovo istovremeno je Štab 13. hercegovačke brigade dobio obavještenje od Štaba Grupe južnodalmatinskih otočkih partizanskih odreda da su dvije grupe Nijemaca iz rejona Oštrikovca krenule prema Hutovu i da je jedna zanoćila u Točioniku, a druga u Smokovljanim. Iz toga su Štab 13. brigade i načelnik Štaba Južnohercegovačke operativne grupe zaključili da bi se neprijatelj iz rejona Oštrikovca mogao probiti preko sela Graca ili Hutova ka Gabeli i da su mu pomenute grupe, vjerovatno, prethodnica«, zapisao je istoričar Todor Radošević, razmatrajući borbe za oslobođenje Dalmacije. »Na osnovu takve procjene, 13. hercegovačka brigada je u toku 21. oktobra zadržana u rejonom D. Hrasno - Hutovo - Prapratnica, s tim što je, iz opravdane opreznosti, dio njenih snaga orientisan ka pomenutom neprijatelju«.

Dalmatinske brigade su borbu u Vukovom klancu protiv njemačke grupacije okončale 23. oktobra, kada se »više nije radilo o spasavanju tehničke već preostalih života«, kada se jedan dio njemačkih snaga »probio preko planine Male Žabe ka selu Bilom Viru, a drugi dio, noću 22/23, ka Metkoviću«, odnosno kada su »dijelovi, okruženi kod Radeža, 1 pored očajničkog otpora, bili savladani u toku noći«, čime je njemačka Borbena grupa »Beker« bila razbijena. Do Metkovića je stigla samo jedna četvrtina njenog ljudstva, dok su dalmatinske jedinice imale 56 mrtvih i 260 ranjenih.

Protjerivanjem neprijateljevih jedinica od Boke kotorske do ušća Neretve, uspješno je izvršen dio šireg plana više jedinica NOVJ i savezničke avijacije o sprečavanju povlačenja njemačkih jedinica jadranskim pravcem prema zapadu, bez obzira što su štabovi Primorske grupe, 26. i 29. divizije dejstvovali nedovoljno usklađeno. »Za razliku od ostalih jedinica, 13. brigada 29. divizije uspješno je sadejstvovala sa dijelovima 26. divizije. Dejstvujući pravcem Zavala - Ravno - Hutovo - Metković, ona je (mada bez jednog bataljona) razbila niz posada i odbila više protivnapada neprijatelja, i na taj način ga onemogućila da iz rejona Hutovo - Metković jačim snagama interveniše ka Neumu. Tako bez čvrste veze, ovdje su se jedinice, izvršavajući svaku svoj zadatak, međusobno pomogle«.<sup>260</sup>

<sup>260</sup>> T. Radošević, n.d., str. 142, 145, 150, 155.

### *Komunisti o sebi i drugima*

Kao što su gotovo svi partijski sastanci u četama i bataljonima, izuzev u vanrednim okolnostima, započinjali analizom međunarodne političke situacije, prilika u Jugoslaviji i u kraju u kome se ratovalo, tako je i na sastanku partijskog komiteta 29. divizije, koji je održan u Trebinju 15. oktobra, politički komesar 2. udarnog korpusa Vojo Nikolić usredsredio je svoje izlaganje o zbivanjima na svjetskom i jugoslovenskom prostoru na zaključke da se pred komuniste u vojsci i na terenu postavljaju četiri zadatka: široka mobilizacija svih ljudi sposobnih za borbu (»Koliko snaga toliko prava«), organizaciono i moralno-političko učvršćenje udarnih brigada i drugih jedinica, konsolidacije i razvijanje narodne vlasti sa što širim uključenjem naroda u rješavanju problema i unapređenja života na slobodnoj teritoriji i »prevaspitanje narodnih masa«, tim prije što su u posljednjim borbama oslobođeni mnogi krajevi koji su bili dugo pod vlašću okupatora i njegovih saradnika.

U to vrijeme je 13. brigada imala 844 borca (pored 60 boraca u bolnici, na kursevima, sanitetu, intendanturi) od kojih su 118 bili članovi KPJ, 26 kandidati i 123 skojevci (1. jula 1944. bilo je 96 članova KPJ, 17 kandidata i 23 skojevca). U diviziji je bilo 4.947 boraca, 937 članova KPJ, 138 kandidata i 715 članova Skoja. Partijski rukovodilac 13. brigade Novak Andelić je zapisao u svoju bilježnicu i preciznije podatke: u 1. bataljonu (180 boraca) bilo je 27 komunista, 8 kandidata i 28 skojevaca, u 2. bataljonu (180 boraca) 18 komunista, 4 kandidata i 20 skojevaca, u 3. bataljonu (188 boraca) 25 komunista, 7 kandidata i 24 skojevaca, u 4. bataljonu (176 boraca) 17 komunista, 3 kandidata i 21 skojevac, a u jedinicama pri štabu i u Štabu brigade 17 članova KPJ, bez kandidata i skojevaca.

Da li je povećanje broja komunista za 22 člana, 9 kandidata i 40 skojevaca za tri i po mjeseca, od 1. jula do 15. oktobra, moglo biti izraženije, da li je 267 članova KPJ, kandidata i članova Skoja, što čini 31,6% ukupnog broja boraca Brigade, realan tok zbivanja i idejno usmjerjenog boračkog sastava 13. brigade, a sličan odnos organizovanih i neorganizovanih bio je i u drugim brigadama, politički komesar 2. udarnog korpusa, vjerovatno da bi podstakao komuniste hercegovačke divizije na smjeliji priliv boraca u Partiju i Skoj, odmjero je procjenu da »partijska organizacija može prihvati i tri puta ovoliko ljudstva«, da se skojevci i dalje kandiduju za KPJ (umjesto da budu neposredno birani u članstvo KPJ, kako je predlagano).

Pored zabilješki da »vojska poprima moderni karakter«, »o povećanju budnosti s obzirom na novi raznoliki priliv«, da se »umjesto na radnim više prisustvuje teorijskim sastancima«, o neophodnosti stručnog osposobljavanja boraca i izbora ljudi za kurseve pri korpusu i diviziji, o »čutanju na sastancima celija«, o oživljavanju kulturno-prosvjetnog rada, da se »rad odvija kroz takmičenje (povodom godišnjice osnivanja 29. divizije)«, da se održi partijsko i skojevsko savjetovanje u brigadama, o čuvanju kadrova i o drugim uputsvima i sugestijama, partijski sekretar brigade je toga dana, uoči puta za Brigadu koja je vodila borbe na željezničkoj pruzi Dubrovnik - Mostar, zapisao: »Foto-sekcija pri Brigadi. Šarić Huso da se izvjesti gdje mu je sin sahranjen i da mu

se pošalje soli. 'Pjesme' - 3 primjerka, 'Postali smo ljudi' - 4, 'Ima ih bezbroj' - 9, 'Jama' - 34, 'Žena danas' - 8, 'Odluke (AVNOJ-a)' - 8<sup>261</sup>

Tih dana je na sastanku partijskog biroa 4. bataljona, koji je održan između dvije borbe (18. oktobra), član Politodjela 29. divizije Aco Babić govorio o značaju dolaska Crvene armije u Jugoslaviju i u nastojanjima reakcionarnih snaga u zemlji i inostranstvu da uspore ili razbiju povoljna politička zbivanja i okupljanja svih rodoljuba na političkom programu Narodnoslobodilačkog pokreta. Zatim su kritikovali komandir 2. čete Branko Miličević i njegov zamenik Boriša Čorlija zbog različitih prilaza i postupaka u načinu rukovođenja jedinicom tokom borbe i u svakodnevnom životu. Govorilo se da su u Štabu bataljona dva rođena brata, zamjenik komandanta Pero Vukoje i obavještajni oficir Vlado, da u bataljonu ne postoji kulturno-prosvjetni odbor, da desetak boraca nema oružje, da je Obrad Gaćinović postavljen za političkog komesara 3. čete, a Danilo Ružić 1. čete, da su dvije bolničarke nesposobne za marš, kako je već zapisao partijski rukovodilac Brigade.

Život kojim se živjelo nanosio je i druge »neobičnosti«, da, eto, ranjenici neće da idu u divizijsku bolnicu, hoće da budu u brigadi, na položaju, da je »ukradena deka u bolnici« (te riječi su u bilježnici partijskog sekretara podvučene da bi se naglasio taj nesvakidašnji rijedak dođaj), da je zapaženo »zabušavanje novih boraca«, da je komandir čete »odvalio« grdnu psovku komandantu 1. bataljona, da se Brigada zanosi vojničkim uspjesima, a trebalo bi »utrostručiti napore, sveobuhvatnije djelovati, omasoviti Partiju«.

Bilo je to vrijeme kada se u hercegovačkim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji nisu pušile zatrovane »ustaške« cigarete, mada to nije osobito zaboljelo pušače jer se, pretežno pušila »škija«, duvan najčešće umotan u novine.

Kada se Južnohercegovačka operativna grupa tokom oktobra prikupila 1.000 novih boraca, stigli su i dezerteri. Vraćeni su u jedinice, posred čijih imena su saopštavane i kraće karakteristike, poput dopisa Komande II vojnog područja upućenog 13. brigadi 27. septembra, gdje se 0 pojedinim borcima govorilo u čemu bi trebalo da se poprave. Za jednog je rečeno da je »pomalо četnički nastrojen«, za drugog da ja »novomobilisan politički nezainteresovan«, zatim da je »naš simpatizer«, »došao iz Mostara i za njega nemamo nekih najsigurnijih podataka, ali prema ispitanom može se primiti u NOV«, »dobar borac, lukav, krade 1 podilazi starješinama, inače odan našoj borbi«.

Operativna grupa je primila karakteristike (»štafetu«), kako su borci u šali nazivali karakteristike u zapečaćenim kovertama) za 31 novorabilisanog, odnosno »dobrovoljno prijavljenih« iz Lubinja, koji su tokom oktobra stigli u njene jedinice. Komanda II vojnog područja zapisala je da se njih tridesetorkica »uglavnom nisu osjećali kao četnici, ali i pored toga do sada su boravili u škripovima«, da su četvorica bili u NOVJ i poslije škriparili, da su njih devetnaestorkica »nastrojeni četnički, a isto tako učestvovali su aktivno u operacijama protiv NOV«, da su dvojica »nastrojeni ustaški« i trojica koji su pomagali pokret.<sup>262</sup>

<sup>261</sup> Zabilješke Novaka Andelića, partijskog rukovodioca 13. brigade.

<sup>262</sup> VII, 1718, f.8, dok. 13.

Ta »šarolika vojska«, mahom nepismeni ili polupismeni, zavedeni mlađići, primljeni su u jedinice kao potpuno ravnopravni borci i saborci, prema kojima se ispoljavala puna otvorenost i povjerenje, pa otuda i njihova, ogromnim dijelom, ispoljena težnja da se već u prvim borbama ispolje kao »stari partizani«.

### »Šta ćemo sa njima raditi?«

Veliki priliv dobrovoljaca iz okupiranih gradova podstakao je Štab 13. brigade da, šaljući u Diviziju jedanaest Italijana koji su izbjegli iz Žitomisljica, zatraži odgovor šta da čini s njima pošto sve češće i sve u većem broju izlaze na oslobođenu teritoriju, pa i o tome šta da čine sa još nekim pristiglim dobrovoljcima iz gradova i varoši:

»U poslednje vrijeme iz Mostara izlazi veći broj ženskih, mahom mlađih godina, a i udatih, koje su do sada - prema obavještenjima - živjele nemoralnim životom. Sta ćemo sa njima raditi? Isto tako stižu nam u sve većem broju stariji ljudi, koji su naši simpatizeri ili ne, ali čiji je život ugrožen. Pošto ih mi ne možemo rasporediti u našoj brigadi ni na kakve dužnosti, molimo za obavještenje šta ćemo raditi sa istima«.<sup>263</sup>

Odgovore »šta da se radi sa ženama« tražio je i politički komesar Južnohercegovačke operativne grupe od političkog komesara 29. divizije, napominjući da iz gradova izlazi »veliki broj vrlo problematičnih žena, koje predstavljaju, a naročito će prestavljati, krupan problem za našu vojsku«, jer, eto, tako je upravo tih dana »izašao veći broj žena iz Mostara, koje su vrlo slabog morala«, pa »u vezi s tim«, ispoljeno je mišljenje da bi »trebalo donijeti neko konkretno rješenje«, ili »možda bi najbolje bilo da se ovakve problematične ličnosti stave na raspolažanje organima narodne vlasti, koji bi ih mogli iskoristiti za razne pohavske radove«.<sup>264</sup>

Takva uopštavanja o moralnoj posrnulosti »velikog broja problematičnih žena«, »vrlo slabog morala«, tek izbjeglih iz gradova, posebno iz Mostara, odakle se - praksa je to potvrdila - samo u izuzetnim okolnostima mogao nekontrolisano probiti na slobodnu teritoriju »dobrovoljac« sumnjivih namjera ili moralno posrnule žene, brzo su prevladana, realnije su se odmjeravali oni koji su izlazili na slobodnu teritoriju, jer je već poslije samo dva dana Štab Južnohercegovačke operativne grupe obavijestio Štab 29. divizije da je »prije nekoliko dana izašlo iz Mostara više drugova i drugarica«, i da iz te grupe upućuje nekoliko (7 drugarica i 5 drugova) »na raspored u druge brigade«, da su »ostale rasprodili u naše jedinice«, uz kraće naznake ili karakteristike pored svakog imena, pa i uz imena drugarica. Bile su to provjerene skojevke i, samo je pored imena drugarica. Bile su to provjerene skojevke, i samo je pored imena i prezimena jedne djevojke bilo zapisano da je »vrlo slabog ponašanja i u tjesnoj je vezi sa onim šefom TODT-ove organizacije koji je upućen OZN-i«, uz napomenu na kraju pisma, koje su potpisali komandant i politički komesar: »Ove drugarice vam upućujemo iz razloga

<sup>263</sup>) VII, kut.l 152/1, f.7, dok. 3/31.

<sup>264</sup>) VII, kut.l 145/1, f.8, dok. 2.

što su naše brigade prezasićene drugaricama. Smatramo da druge brigade nemaju čak ni potreban broj drugarica«.<sup>265</sup>

Nerazumjevanja i uopštavanja, istina u želji da se očuva moral i disciplina u bataljonima, ispoljavani su i kasnije, pa se može naići i na ocjenu da se svako »skretanje u pogledu seksualnog života« sprečava »otvorenom prijetnjom strijeljanjem«.<sup>266</sup>

Suzdržanost prema drugaricama odražavala se pogotovo ako njihovim izlaskom na oslobođenu teritoriju, partijsko ilegalno rukovodstvo u okupiranom gradu nije slalo i karakteristike, pa je tako i Šefika Resulbegović, u dugom ilegalnom radu prilježni član Gradskog odbora AFŽ-a u Mostaru, bez karakteristika, uzalud očekivala da je zadrže u 13. hercegovačkoj brigadi, uz objašnjenje »da će uskoro biti kraj rata i da žene više ne primaju u partizane«, pa se tako našla u oslobođenom Stocu, a zatim u Trebinju, gdje je nastavila rad u oblasnim društvenim organizacijama među ljudima koji su je dobro znali.<sup>267</sup>

Bilo je to vrijeme kada se ništa nije ostavljalo slučaju, kada je politički komesar brigade Enver Čemalović sve bataljone, bolnicu i Omladinsku četu upozorio na to da, povodom sve češćeg izlaska iz Mostara »očeva i majki naših boraca kojima je onemogućen opstanak zbog reakcije koje su nastale u gradu«, prema takvim saborcima treba da ispolje veću pažnju i susretljivost, da se više ne smije dogoditi slučaj da jedan otac, čija su tri sina bila u partizanima, nije večerao i da je »poslat u pojatu na spavanje«.<sup>268</sup>

### *Gonjenje legionara na dubravskom platou*

Kada je 13. brigada 25. oktobra u 16 časova stigla u Gornje Hrasno, prostrano selo u stolačom srezu smješteno pored Popova polja, očekivalo se da će borci poslije petnaestodnevnih borbi odmoriti, obnoviti obuću i odjeću, da će ih kuriri, pošto je Brigada dobila radio-stanicu i odjeljenje za vezu, telefone i kablove, skratiti svoje staze, da će i mještanska Hrašnjanska partizanska čete preuzeti patrolne i druge osmatračke staze i obezbeđenja, a narod tog partizanskog kraja otvoriti trapove i ognjišta, pružiti svaki mrs, kao što je i svake ratne godine u svojoj »Crvenoj republici« dočekivao svoju vojsku.

U petnaestak zaselaka u brdima zabitog sela Gornjeg Hrasna živjelo je uoči rata 220 porodica Srba i Hrvata, uz desetak muslimanskih domaćinstava, čiji su torovi sitne i krupne stoke i žita ubrana sa Popova polja omogućavali podnošljiv život i kulturno-prosvjetnu aktivnost, sve do ustaške »vidovdanske akcije« u ljeto 1941. kada je 105 Srba seljaka, dovedeno do jame Gavranice, u koju su ustaše ubacile 66 Hrašćana, a njih 39-torica se razbjezala kamenjarom, od kojih će 27 postali oficiri NOVJ. Preostali žitelji »prekršteni« su u katoličanstvo, ali su i dalje ostali, pa i u vrijeme četničke strahovlade, sigurna gnijezda i odmorišta

<sup>265</sup>> VII, k.1 145/1, f.7, dok. 23.

<sup>266</sup>> VII, k.1 152, f.10, dok. 7.

<sup>267</sup>> Izjava Šefike Resulbegović, Odbor za pisanje istorije revolucionarnog radničkog pokreta u Mostaru, M.G. - 51.

<sup>268</sup>> Muzej Hercegovine, ŽPD, k.6 - II - 273.

svoje ilegalne Hrašćanske čete, a krajem 1942. i partizanskog bataljona »Sloboda«, koji se početkom 1943. priključio 10. hercegovačkoj brigadi.

Ovog puta, oktobra 1944, borci su se ponadali da će napokon skinuti opanke, opariti odijela i opružiti noge uz kućna ognjišta. Ali, već istog dana u 21 čas primljena je zapovijest Štaba Južnohercegovačke operativne NOU grupe da se Brigada odmah usmjeri prema Stocu i Dubravama. Krenuli su borci 2. bataljona da zajedno sa 2. bataljonom 14. brigade (u selu Pocrnje) napadnu uporište Stolac, a 1. i 4. bataljon da onemoguće povlačenje legionarskih snaga od Stoca ka Domanovićima, raskrsnici puteva za Čapljinu i Mostar, gdje se stalno nalazila legionarska posada, sa 400 vojnika i baterijom brdskih topova.

Dok je 2. bataljon 13. brigade usiljeno maršovao, u samoinicijativnom noćnom napadu, noću između 24. i 25. oktobra 2. bataljon 14. brigade na stolački garnizon, jedna baterija legionarskog 369. protutenkovskog diviziona i manji dijelovi 369 izvidjačkog bataljona povukli su se iz spoljnih utvrda varoši i koncentrisali u Duhanskoj stanici, odakle su se odupirali do 10 časova 25. oktobra, kada je od Domanovića intervensala jača legionarska kolona sa tenkovima i izvukla okruženi stolački garnizon na odbrambeni položaj u rejону Maslina.

Legionarska odbrana na Maslinama našla se sa svojim topovima gotovo u okruženju. Napali su je bočno od Pješivca 1. i 4. bataljon, a 2. bataljon frontalno, stizao je i 3. bataljon, ali ugroženu trupu kapetana Hardla u poslednjim časovima otpora spasio je potporučnik Taler iz borbene grupe »Timel«, koji se s tri tenka probio iz pozadine među okružene, i zajedno s njima odstupio ka Aladinićima da bi i tamo organizovao odbranu.<sup>269</sup>

Dok su tri bataljona 13. brigade napadali i gonili neprijatelja ka Aladinićima, 12. hercegovačka brigada je 26. oktobra oslobođila Metković, a tokom noći Gabelu, Čapljinu i Tasovčiće.

Upravo kada su bataljoni 13. brigade napadali neprijatelja u Domanovićima, s njihove lijeve strane, od Čapljine, izbila je kolona 12. brigade pred Domanoviće. Pošto se našao između dvije vatre, neprijatelj je 28. oktobra napustio i to uporište. Povukao se i zastao na ranije pripremljenim položajima: Topola - Pijesci - Gubavica - Varoš. Od tada se komunikacija Metković - Čapljina - Domanović - Stolac - Trebinje nalazi u rukama 12. i 13. hercegovačke brigade.

U novoj pregrupaciji snaga 13. brigade, 1. bataljon je na Bivoljem Brdu smijenio bataljon 12. brigade sa zadatkom da prodire komunikacijom prema selu Buni, 2. bataljon je iz sela Stanojevića usmjerjen na Čorlukine kuće i Grede, 3. bataljon je iz Dretelja napao neprijateljevu odbranu u bok i leđa, a 4. bataljon je iz sela Vranjevića usmjerio svoj napad u pravcu Blagaja, na kraju Mostarskog polja i pored rijeke Bune.

<sup>269</sup> Danilo Komnenović na marginama ovog mog rukopisa piše: »Stolac je oslobođen 25. oktobra. Ovog dana u Stocu se slavi Dan oslobođenja. Stab JHO (Južnohercegovačke operativne grupe) sa komandnog mjesta u Ljubinju pokrenuo je 13. brigadu prema Stocu s namjerom da okruži i savlada čitav, inače nejak garnizon u gradu. Međutim, Stab 14. brigade iz Berkovića samovoljno je naredio napad na Stolac a o tome nije izvjestio Štab grupe. Inače, 2. bataljon 14. brigade počeo je napad noću 24/25. oktobra, pa je grad oslobođen bjekstvom garnizona prema Aladinićima - 25. 10. predveče, odnosno istovremeno kada je krenuo iz Gornjeg Hrasna 2. bataljon (13. brigade). Tako je izmakao laki i bogat plijen iz Stoca.«

Desno je 2. bataljon 14. brigade napadao na žandarmerijsku kasarnu u Bišini.

U Bivoljem Brdu, rodnom selu komandanta 2. bataljona Omera Mrhana, borce je raširenih ruku dočekao domaćin, Omerov otac, koji je početkom jula 1944. odveo svog sina i njegove borce do kuće ustaškog zlikovca, djecoubice mnogih Srba, kome je tada suđeno i presuđeno u Dubravama, što je imalo znatnog uticaja na međusobno povjerenje Srba i Muslimana u tom kraju.

Položaje neprijatelja na Pijescima, pored puta za Mostar, gdje su ranije italijanski vojnici i ustaše posijekli šumu i stvorili brisan prostor, a kasnije njemački vojnici i ustaše utvrdili bodljikavom žicom i nagaznim minama, napali su 1. i 2. bataljon. Međutim, s osvojenih isturenih položaja odbijeni su i vraćeni na polazne položaje. Odbijeni su i naredne noći (30. oktobra). Pored više ranjenih, u borbama na Pijescima poginuli su borci Mirko Kojović (Čićevo, Trebinje), Filip Medić (Ljubuški), Tomo Medan (rođen upravo u Pijescima) i trojica Poljaka - Joži Jenidičak (iz Varšave), Ježi Jenžetičak (iz Lođa) i Joži (Ivana) Janiždanski, koji su sahranjeni pored puta, gdje su i poginuli.

»Za poslednjih 7 dana 13. brigada je imala 45 izbačenih iz stroja od kojih su 12 poginuli«, zapisano je u operacionom dnevniku 29. divizije 31. okotbra 1944.<sup>270</sup> Toga dana je 1. bataljon, koji je na Pijescima izgubio 5 boraca, imao 202 borca, 158 pušaka 11 puškomitrailjeza, 292 ručne bombe, 33 pištolja, 4 automata i 17.630 metaka.

Na Bivoljem Brdu okupili su se i borci Prateće čete 1. bataljona, koja je imala dva mitraljeza, jedan laki i jedan teški bacač sa 67 mina, ručni reaktivni bacač, dvije protivtenkovske puške sa 100 metaka, 1700 puščanih metaka, 20 pušaka, 30 ručnih bombi i dva pištolja. Za vršioca dužnosti komandira čete postavljen je dotadašnji komandir voda Džanko Nuhić, a za političkog komesara Mensur Seferović, politički delegat voda.

### *Vještina vođenja borbe*

U borbama za oslobođenje Trebinja i prilikom likvidiranja 14. uporišta uzduž Popova polja, među kojima je 9 željezničkih stanica na pruzi Dubrovnik - Mostar, zatim u sudarima u Dubravama sa neprijateljevim jedinicama u povlačenju ka južnim prilazima Mostara, na toj borbenoj otkobarskoj marš-ruti dugačkoj devedeset i više kilometara, 13. brigada je ubila 594 neprijateljeva vojnika (njemačkih vojnika, italijanskih fašista, četnika, domobrana, ustaša i milicionera), ranila znatno više, zarobila 54, zatim zaplijenila 686 pušaka, 2 topa, 5 teških i 2 laka minobacača, 8 mitraljeza i 28 puškomitrailjeza, 4 mašinke, 21 pištolj, 2 magacina municije, 2 magacina žita i druge opreme, uz oružje, municiju i drugu opremu koja je zaplijenjena u Trebinju i predata Intendanturi 29. divizije.<sup>271</sup>

Brigada je za to vrijeme imala 18 poginulih, 41 ranjenog, 5 nestalih i 8 desertera, primila je 590 mobilisanih boraca, a iz njena četiri bata-

<sup>270</sup> Vii" k.1 143 A, f.8, dok. 7.

<sup>271</sup> VII, ANOP, k.1152/U, f.7, dok. 4.

ljona i prištapskih jedinica prekomandovano je u druge jedinice i pozadinske organe 167 boraca.

Osobenosti borenja 13. hercegovačke i drugih brigada 29. divizije, njihovi mali gubici nasuprot neprijateljevim, vještinama ratovanja i druge prednosti hercegovačkih udarnih brigada, podstakle su i Voju Kovačevića, koji je od sredine avgusta 1944. preuzeo dužnost političkog komesara 29. divizije, na temeljima razmatranja uslova i rezultata ratovanja, naročito zadržavajući svoju pažnju na operaciju »Sunčanica«, kada je »kvalitet naših jedinica, uz znalačko korišćenje terena, pokretljivosti, manevra i iznenadenja, došao do punog izražaja nasuprot broju i vatri« kada su 13. i 12. hercegovačka brigada, koje su brojale ukupno 870 boraca, u tim julkim borbama mogle potpuno da »poraze glavnu kolonu napadača, borbenog i brojnijeg, ogromno nadmoćnijeg u naoružanju i vatrenoj moći«.

Tada su »dvije malobrojne brigade na širokom frontu od 20 kilometara (planine Trusina - Vjetreno)«, objedinjene »u dejstvima, majstorski manevrišući po frontu i unutrašnjim pravcima«, ispoljile »samo-pouzdanje, smjelost, izdržljivost, sigurnost i nadmoć, uz korišćenje noći, poznatog terena i slično«.

»Svi napori Nijemaca da postignu stabilnost na ovom području nisu dali rezultate. Naprotiv, bili su tučeni kao rijetko gdje«, zapisao je Vojo Kovačević, sagledavajući činioce koji su omogućili takve rezultate, neobično velike razlike u broju poginulih jedne i druge ratujuće vojske. Konstatujući da nijedan rejon u istočnoj Hercegovini »nije udaljen od komunikacije više od 10 do 12 km«, da je »uz to i slabo pošumljeno«, da sve to ide u prilog njemačkim jedinicima, dalje kaže: »Ali, jedan drugi, značajan činilac je na strani partizana. Teren van komunikacija je krš, teško prolazan, dobar za zaklon i iznenadenje. Pri pokretu i u borbi Nijemac se zamara, spotiče, gubi komandu. Njegova 'dobra' oprema (gojzerice, topovi, tenkovi, veliki konji i slično) postaju mu teret, a u isto vrijeme je plijen energičnih, pokretljivih i smjelih partizana«.

Ratujući zajedno sa hercegovačkim partizanima pune dvije godine, posebno kao jedan od rukovodilaca 10. hercegovačke brigade a i sam ponikao u kraju odmah iza hercegovačko-crnogorske granice, Vojo Kovačević svjedoči koliko i kako hercegovački partizani poznaju čudi krša, smatra da je upravo taj krš »njihov vjeran saveznik«, da su »spretni u kretnju«, »lako skakuću s kamena na kamen, od jednog zaklona do drugog«, da se »obuća partizana (opanci od gume) lijepli za ljuto i neravno kamenje, čini ga nečujnim i lakim«, da su i zbog toga partizani »sposobni da naprave brže pokrete u svaku stranu«, a potom: »Sve nedaje krša - bespuće, kiša, magla, noć - nalaze se na strani lakog, pokretljivog, spretnog, energičnog i smjelog partizana. U stvari, osobine kraškog područja bile su prednost za hercegovačke partizane. Oni lakše podnose nestasnicu vode i hrane, po vrleti se kreću bez napora dok ih cesta zamara, raspolažu izvanrednom sposobnošću da vide i uoče novinu na sivom tlu pokrivenim grmljem, zvučne tonove dobro opažaju i izvanredno diferenciraju, a naročito noću imaju izoštreno čulo mirisa, odlično se orijentisu, a stalna potreba za ovlađivanjem nezgoda u krasu čini ih dovitljivim i oštromnim«.

Zbog svega toga neprijatelj je »u svojim pokušajima da krene na slobodnu teritoriju uvijek strijepio od iznenadnog udara, te mu je osnovna briga bila da utvrdi gdje je brigada«, i to uz pomoć četnika ili ustaških milicionera, ali mu je to rijetko kad uspijevalo, jer su narod i njegova vojska pratili svaki korak protivničkih jedinica i gotovo uvijek hercegovački borci bi bili negdje u blizini, neotkriveni i spremni na dejstva, za iznenadni napad i blisku borbu, najčešće noćnu, kad »jači« obično biva »najlakše« poražen.<sup>272</sup>

Sve pomenute povoljne preduslove i osobenosti ratovanja na hercegovačkom kamenjaru mogli su iskoristiti i realizovati na najbolji mogući način samo sposobna vojna i politička rukovodstva, kao što su to veoma upečatljivo potvrdile i borbene marš-rute 13. hercegovačke udarne brigade, posebno u julskim i oktobarskim borbama. Uz ocjenu Štaba 29. divizije da su u julu »naše jedinice pokazale čuda od junaštva«, dvije najistaknutije jedinice u tim borbama, 13. i 12. brigada, vješto i pronicljivo su vođene Operativnim štabom, samoinicijativno formiranim na samom položaju, koji je objedinjavao njihova dejstva, kada su izvršena i dva protivnapada ispred prednjeg kraja odbrane na Trusini i Sniježnici uoči i u prvim danima ofanzive, a u njenom jeku, obilazni manevar brigade radi likvidiranja neprijatelja duboko u njegovoj pozadini.

Izuzetna efikasnost i vještina ratovanja ispoljeni su i u oktobarskim borbama uzduž pruge Zavala - Gabela, kada je Južnohercegovačka operativna NOU grupa, u kojoj je 13. brigada bila glavna udarna snaga, primjena takođe »svoju« način ratovanja, pa je i Štab 13. brigade u svojoj zapovjeti za napad na Zavalu, Čvaljinu i Ravno istakao da »cilj cjelokupnog manevra jeste napadanje neprijatelja s leđa«, kao što se to ponovilo i u napadu na Hutovo i D. Hrasno.

Učestvujući u pronicljivo organizovanim i vješto vođenim borbama, borci su razvili samoinicijativu i uvjerenje da, ispoljavajući i svoju hrabrost, upravo na taj način mitraljeski rafali i topovi ponajmanje odnose žrtve, da se gotovo sa začuđujuće malim gubicima uništavaju i uporišta ograđena mnogim bunkerima. Na tome je 13. brigada i zasnilovala svoju ocjenu, saopštenu Diviziji, da je i pored »ogromnog povećanja brojnoj stanja, što je omogućilo formiranje novih osnovnih jedinica«, »moralno stanje brigade na visokom stupnju«, da su »u čestim borbama borci i rukovodioci stekli ogromno vojničko znanje«, da je »sve slobodno vrijeme iskorišćeno za vojno i političko obrazovanje boraca i rukovodilaca«.

O osobinama i rezultatima ratovanja hercegovačkih brigada pisao je i Štab 29. divizije 2. udarnom korpusu 5. oktobra 1944, pored ostalog, i o tome da su njene jedinice u avgustu vodile uspješne odbrambene borbe i povremena ofanzivna dejstva, da su »u septembru naše jedinice bile neprekidno u ofanzivi«, da su u tom vremenu »XII brigada i jedinice Južnohercegovačkog partizanskog odreda zaštićivale našu slobodnu teritoriju od pravca Stolac - Blagaj ka Dabru i ka Ljubinju«, da su »jedinice XIII brigade upadale povremeno u Dubrave vršeći likvidaciju

<sup>272</sup> Vojo Kovačević: »Nepokoren 'Crvena republika', 'Hercegovina u NOB-u«, VIZ, 1961.

pojedinih neprijateljskih uporišta i vršeći uspješnu mobilizaciju, a od pravca Stoca sa uspjehom su odbijale svaki švapsko-četnički ispad«, a zatim: »Južnohercegovačka operativna NOU grupa sa XIII brigadom orijentisana je prema Trebinju i već je ušla u grad, a XIV hercegovačka (Omladinska) NOU brigada presjekla je put Trebinje - Duži i željezničku prugu Trebinje - Hum. Borbe za oslobođenje Trebinja su u toku i detalji biće obuhvaćeni slijedećim izvještajem«.

Sve što se kasnije - tokom oktobra - događalo, kako je realizovan opšti zadatak brigade, Štab 13. brigade je sveo u zaključak u svom izvještaju 29. diviziji 4. novembra 1944:

»Zadaci, koji su postavljeni pred brigadu, svi su riješeni u potpunosti, sem što brigada nije uspjela da protjera neprijatelja kod Gabele i Metkovića sa onu stranu Neretve. Razlog ovoga je taj, što je opkoljena grupa neprijateljskih vojnika davala jak otpor kod Rivina, Oštirovca i Brestica, dijelovi XXVI divizije su se mnogo vremena zadržali oko njenog uništavanja. Bataljoni naše brigade nisu mogli biti u potpunosti orijentisani prema Metkoviću jer su iza svojih leđ imali grupu od oko 3.000 neprijateljskih vojnika.

Brigada je imala u toku mjeseca velikih uspjeha likvidirajući 14 neprijateljskih uporišta, među kojima 9 željezničkih stanica i Trebinje... Brigada je ovoga mjeseca izdžala velike napore, koji se samo mogu objasniti velikom sviješću i jakim moralom boraca i rukovodilaca.

Osvajanjem neprijateljskih uporišta brigada se snabdjela u potpunosti oružjem i municijom.

Borci, koji su bili prilično slabo odjeveni i obućeni, snabdjeni su se dosta dobro i sa odijelom i obućom<sup>273</sup>.

#### *»Nepoznato je gdje će se vojska zaustaviti«*

Kako su u to vrijeme ratovale i druge jedinice 2. i 8. korpusa NOVJ, šta se događalo u Dalmatinskom primorju i Hercegovini, uzduž Jadrana od Boke kotorske do Metkovića, vidi se dobrim dijelom i iz izvještaja komandanta 369. legionarske divizije, u kome se kaže da je »poslije teških dana sa teškim gubicima oko Trebinja i Neuma, gdje je divizija izgubila 40 oficira, 446 podoficira, 1.736 vojnika, 56 topova, 2.120 pušaka, 135 mitraljeza i puškomitraljeza, 20 minobacača, 134 motorna vozila i 134 zaprežna kola, vladalo mišljenje unutar divizije da ona nije više borbeno sposobna«.<sup>274</sup>

Kada se, uz to, doda broj ranjenih vojnika te divizije i gubici drugih njemačkih jedinica i kolaboracionista pod komandom njemačkog 5.SS korpusa, zatim podaci iz izvještaja Glavnog stožerskog ureda Ministarstva oružanih snaga NDH, u kojem стоји да »prema izvješću III zbornog područja I, III, IV, V i VI bojna 9. posadnog zdruga (južnodalmatinska i istočnohercegovačka milicija) više ne postoji«, da je »76 časnika, 300 dočasnika i 4.800 momaka toga zdruga, sa svim naoružanjem, nestalo, poginulo ili ranjeno«, kao i to da su se rastocili 6. i 9. ustaški zdrug,

jp<sup>VII</sup>, k.1 152/1, f.7, dok. 4.

<sup>273</sup> Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka divizija«, str. 374.

da je od 1.000 italijanskih fašista 49. legije u Mostar stigao samo svaki drugi (515), onda i nije čudno što je opšte rasulo 369. divizije, oktobarsku kataklizmu njemačkih i kvislinških jedinica, tučenih u zajedničkim napadima dalmatinskih i hercegovačkih brigada, Komanda Jugoistoka 29. oktobra 1944. ovako odmjerila i zaključila: »Razloge što je zatajila 369. pješadijska divizija ispitice Ratni sud«.<sup>275</sup>

O tom vremenu opšte agonije neprijateljevih snaga govore i depeše ustaških, domobranksih i drugih jedinica i ustanova takozvane Nezavisne Države Hrvatske.

»Njemačke vlasti zabranjuju svaki promet južno od Mostara«, javio je »brzjavno« iz Gabele 25. oktobra 1944. zapovjednik 1. ustaške bojne 9. ustaškom zdrugom. »Hrvatske snage i živalj biti će odsjećeni južno od Mostara. Posljednji vlak je krenuo iz Mostara danas u 17,37 sati. Izvolite intervenirati«.<sup>276</sup>

Dva dana kasnije, 27. oktobra, veliki župan Velike župe »Hum« javio je »krugovalom« Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu: »Oružane njemačke i hrvatske snage povukle su se iz Dalmacije te kotareva Metković, Čapljina, Stolac, Vrgorac, Ljubuški, Imotski, Posušje i djelimično Mostar. Povlačenje se odvija bez pritiska neprijatelja. Nepoznato je gdje će se vojska zaustaviti. Među bezrazložno napuštenim pučanstvom panika, a među ustaškim postojbama nezadovoljstvo i revolt zbog neopravdanog napuštanja najhrvatskih krajeva, koji časovito ne bi bili uopće ugroženi...«<sup>277</sup>

Sutradan je ponovo obavijestio svoje ministarstvo: »... Nakon pada Dubrovnika događaji su se razvijali filmskom brzinom. Oružane njemačke i hrvatske snage napustile su čitavu hrvatsku obalu od Dubrovnika do Splita, cijelo područje Dalmacije u navedenom opsegu, povukaviši se za sada na crtu: Tomislav Grad - Posušje - Široki Brijeg - Mostarsko blato - Žitomislić - Domanovići - Nevesinje. Napušteno područje zapošjeli su odmah partizani s manjim snagama... Povlačenje oružanih snaga izazvalo je ogromnu paniku i zabunu kako u pučanstvu, tako i vojsci, tako da se kod hrvatskih oružanih snaga opažaju sve češće pojave razsula...«<sup>278</sup>

Nekoliko dana kasnije, 2. novembra, veliki župan je ponovo poslao »krugovalnu brzjavku« koju je naznačio naslovom: »Prije svega, Ministar dr Artuković, prabilježnik - Zagreb«: »Položaj svaki dan teži. Partizani zauzeli sve kotareve ove župe, djelimično mostarski, nevesinjski i konjički. Skoro čitavo Brotnjo u partizanskim rukama. Panika među pučanstvom. Vojničko vodstvo zatajilo. Nalazimo se pred razsulom. Molimo da se posreduje kod mjerodavnih da se nešto učini za Hercegovinu, koja je dala najviše boraca, jer inače propast će narod kao i sva ovogodišnja berba duhana i vina...«<sup>279</sup>

Bilo je to vrijeme kada su bataljoni 13. hercegovačke udarne brigade, nakon što su sa Pijesaka potisnuli 1000 legionara, tenkove i to-

<sup>275</sup>> Isto, str. 374.

<sup>276</sup>> VII, arhiva NDH, kut.194, fas.2, dok. 47/11.

<sup>277</sup>> VII, arhiva NDH, k.194, fas.1, dok. 48/11.

<sup>278</sup>> VII, arhiva NDH, k.194, fas.2, dok. 53/11.

<sup>279</sup>> VII, arhiva NDH, k.194, f.1, dok. 7/2.

pove ka Mostarskom polju, 3. novembra 1944. zaposjeli položaje istočno od Neretve i uzduž njene prtoke Bune, petnaestak kilometara od ušća do njenog vrela u Blagaju, na padinama ogoljelih brda koja su opasala široku pjeskovitu kotlinu i na njoj rijetke naviljke kuća južno od Mostara, a zatim kamenjarom pored makadamskog puta Mostar - Nevesinje. Brigada i druge jedinice 29. hercegovačke udarne divizije zaustavljene su, u stvari, pred protivničkom »zelenom linijom«, kojom se pokušalo odbraniti Mostarska kotlina, to jest područje od Širokog Brijega (Lištice) i Nevesinja do Kalinovika i Miljevine. Na tom širokom rasponu od više desetina kilometara koji je premošćavao i Neretvu, jedinice uveliko rastrojene njemačke 369. legionarske divizije i Pavelićeve 9. ustaško-domobranske gorske divizije utvrstile su svoje položaje novim bunkerima, nizovima bodljikavih žica i spletovima nagaznih mina, vjerujući da će - povremenim aktivnim dejstvima - unijeti nesigurnost i oslabiti ofanzivne akcije hercegovačkih udarnih brigada i prisiliti ih na dugotrajno frontalno ratovanje.

*Komandant Trinaeste  
brigade Milorad Kujačić  
u selu Pijesci (Dubrave),  
januara 1945.*



*Sa defilea oslobođilaca Mostara, sredinom februara 1945.*





Zarobljeni njemački vojnici u oslobođenom Mostaru, februara 1945.

U dolini Neretve 21. februara 1945: kolona Trinaeste brigade na pruzi Drežnica-Ja blanica



*Načelnik Štaba Brigade Smail Balalić (lijevo) i komandant Četvrtog bataljona Milan Bjelogrlić u dolini Neretve (kod Drežnice), februara 1945.*



*Ranjenog Faika Sunagića, pomoćnika političkog komesara 1. čete Prvog bataljona poslje ranjavanja na putu Ostroiac-Konjic, 1. marta 1945, nosili su seljaci 25 kilometara po brdskom terenu. Pored nosila je Alija Krpo, načelnik saniteta Brigade (14. maja 1944. do 15. maja 1945)*





Komandant Brigade Milan Tabaković i pomoćnik političkog komesara  
Brigade Drago Vuković u oslobođenom Konjicu, marta 1945.

U oslobođenom Konjicu početkom marta 1945. Priprema boraca Brigade  
za prelaz preko Neretve



N A R E D B A Br. 7

Štaba XII T. Hercegovačke NOU Brigade za

30. januara 1945. g.

MINISTERSTVO Vojne SLOVJEŠTVA  
10-6  
1945.

24. januara 1945. godine, neprijatelj je napravio ispad sa sektorom Bune-Blagaj na položaje našeg 1. bataljona i tom prilikom uspije da izmenadi 3. četu istog bataljona zbog nebudnosti i nevojničkog osiguranja u momentu kad je već otpočela borba što je dovelo do toga da je poginulo 3 drugova 6 ranjeno, 4 zarobljena i 3 nestala zašto glavnemu krivisu snosi komanda dotične čete.

Štab 1. bataljona obavješten od Štaba brigade da će biti napadnuti njihovi položaji izvještio je svoju komandu čete da bude budna, dok 23. ov. m. u 23 časa dostaivo je komandi 3. čete da neprijatelj prelazi Bunu i da budnost poveća do maksimuma na što je ista poslala jedan vod sa pomoćnikom komesara na svoje položaje dok se u to vrijeme na položaju nalazio Zam. komandira sa jednim vodom, a komesar i komandir čete ostali su u kantomantu (Selo Hodbina) sa 3. vodom.

Nedje oko pola noći neprijatelj je napao položaje 1. i 2. čete istog bataljona i borba se je stalno vodila sa kraćim ili duljim prekidima sve do njezinog završetka. Pred sam napad napoložaje 3. čete zam. komandira bio je obavijesten od svoje patrole da se neprijatelj približava njihovom položaju našto se isti osmehnuo i nazvao patrolu kukavicama i palicarima i ako se već mogao čuti bad neprijateljskih koraka kroz potok koji je vodio njihovom položaju. Na lijevom krilu položaja u nekom groblju naložio se je pom. komesara koji je također opazio neprijatelja i pozvao je zamkomandira čete da dodje do njega da bi se posavjetovali da preduzmu potrebne mјere. Zam. komandira uputio se ka pom. komesaru ali u međuvremenu otpočeo je napad na položaje njihovih vodova i kad je stigao na mjesto zakazano za sastanak nije našao pom. komesara niti njegovo ljudstvo jer se tu već nalazio neprijatelj, našto je vidjevši da je njegov vod napadnut krenuo ka kantomantu nepokušavši da svoje ljudstvo, izvuče. Pom. komesara i ako svjes tan šta znači osiguranje koje je on davao za vod zam. komandira i njegovo ljudstvo povukao se je bez ikakove okolnosti poslavši jednog borca (vražnjaka) da povrće vod zam. komandira što ovaj nije učinio već se je predao neprijatelju.

Komandir i komesar iste čete i pored toga što su znali da neprijatelj prelazi Bunu ostali su sa jednim vodom i nakon što je otpočela borba sa sektoru 1. i 2. čete i tek kad je napadnut njihov položaj negde pred svanuće pošli su sa rezervnim 3. vodom na svoje položaje. U putu su se sreli sa neprijateljem i nakon kraćeg priputavanja zaposjeli jedan zgodan položaj dok je komandir čete sa jednim borcem pošao da uhvatiti vezu sa ostala svoja dva voda koja su već bila se povukla ili razbijeni te na taj način komanda čete dozvolila je da za cijelo vrijeme borbe bude razdvojena i onemogućila donošenje zajedničkih odluka.

U vezi gore izloženog zbog nebudnosti, nemarnosti i nevojničkog rasporeda

**K K Ž N J A V A M O:**

1.- Komandu 3. čete 1. bataljona ove brigade kaznom u k o r a.

Ovu naredbu saopštiti zaključno sa komandama četa.  
**SMRT FAŠIZMU! SLOBODA NARODU!**

Politički komesar, major *Sarac* Načelnik Štaba, *Peršman* Komandant, major *Balalić* *Jevrem Jevremović*

Naredba br. 7 Štaba 13. brigade od 30. januara 1945. o kažnjavanju ukorom komande 3. čete 1. bataljona

- Сјекање на 3. јануар 1945. -

Мио је учионата Мостара са гвадејски грујова пратен од њенога оборускога чланове - рена. Било је 8/9 јуна и тада је учионата којима је сакао да покрије престо. Вјештар је ступао и је сакао чисто да своје грујове, па наруч борбез, па зоне и па укупане који не сака да видјеши а је ту штојаја остале у рођењу, пејзаже дакле, дакле од свеја онога што сака да види, за штојаја сака да бориси и да штојаја сака живио.

Следише смо на спаснику. Било је ступ штојаја свијета сјекам се ових учионских чланова и посреда у којима се видјело друштво дракона жалеће, спретни смо у

бернак-вајоне и затекувачи. Докуми су у јуринима, успаше, и чуми смо да иду па куре у затвор: Свијета је припремљено и чланови од њих чује знао да су у тим затвореници. Можда је неко појачано - чланови, изкачујући и слично. Ми смо имали на то. Ми чујемо највећи-ти своје јераде, свој Мостар, своју домовину - па изкачују јер смо били парничани, јер смо сејали грачане својој борби и заорина се тјесна:

"Ми чујемо смо бомбаша,  
Што је бомбаше бије,  
Ко бори се срдечано,  
Није је наша не чује."

И дасе: "Не ти разуми бојасиба,  
Не ти разуми паре  
Ми ти разуми си ободе  
Хиљада, и параде."

Мио је тјесна даваје одјекивала шо је свијети чуме примијено вјечнома да је њега поглавјане који ће овај чуме да је тију у средини Мостара не сака да види свога члана бију који није званични грујови са борбома. Џевади су у тоја чуме. Велико и ја изразе своје симпатије убрзо смо додали гостија повлача, хиљада и члана.

Зато је знат за борбаке. Зато је борбакија симболу комуникација су пак "Дураво грујови" и масаци рукама с

шо је тјесна: -3-

"И Мостар те обиже дана,

"Посиј у руке поглавјана:

"Еј, Мостару, еј Мостару што нас".

Бод је већ чујао примијенијом брзином, вјештар ступао и је сака чисто да грујове и наруч борбу. Племка ми је било пријатељ... највећим херусијевачким крији, смокодја за чујејте. Но се чује члене десницу; не, и оружје сака то. Јакији го барајеца подјете. Пробити смо дас и вајона и други сака се освободио. Из њеног грујова поново сака смијаје у јераде чије пар. осн. војске и надаје се да ту са својим грујовима ускоро изјавити оне чије тјесне у снободном Мостару. —

Tabrobiti Гијрати

- Mljeni Heretičko mrača -

Mljeni Heretičko mrača,  
U tijeku tijeku kako je tijek  
Društvena život  
Kraj svijetlosti občina.

To tijeku kraljevina se tijecu,  
U vlastim vlastim mraču, koju  
U oči bezbroj, besceno mraje  
Tijek je se pribotu kraj tijecu.

Heretičko, Heretičko iši i užasni za znam,  
Vlastova rata na vlastne znam,  
Teđarivo je mračna vlastna svrboje  
U na mreće gama riječ, sve dobroje.

Društveni novi način občinu sruje,  
Na raspoređujući občine svrboje,  
Cestova cestom kraljevnu  
Na znamby, za svobodog, za obave svrboje, afonijeve.

Mljeni, <sup>11</sup> mljeni Heretičko mrača  
U tijeku tijeku kako je tijek  
Društvena život  
Kraj svijetlosti občina.  
Tajabu (Tabaković F.)